ПЕТЪР АН. МАРИНОВ

СМОЛЕН и ОКОЛИЯТА

В СВОЕТО БЛИЗКО И ДАЛЕЧНО МИНАЛО

ГРАДИВО ЗА ИСТОРИЯТА
НА РОДОПСКАТА ОБЛАСТ

КН. I

ОТПЕЧАТЪК ОТ В. „КРАСНОГОР“ — СМОЛЕН
1937—1939 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Дял I

1. Турското завладяване на Тракия и Смоленско

2. Турското господство в Смоленско и Родопите

3. Вътрешна уредба и обществени събития от 1380 до 1650 година

ПРЕДГОВОРЪ

Нѣма съмнение, че най-тъмната и най-неизвестна часть отъ историята на Родопитѣ е тая, която захваща отъ идването на турцитѣ до първата половина на 19 вѣкъ — начало на възраждането на срѣднородопскитѣ българи. Завладяването отъ турцитѣ обширния Родопски лабиринтъ, после—времето, причинитѣ, начинътъ и последствията по изтурчване на повечето родопски българи, а следъ това запазването на една часть отъ тѣхъ, животътъ, разселването и заселването имъ въ сегашнитѣ села, подпадането имъ подъ патриаршията и гръцкото духовенство и пр. сѫ все въпроси, които чакатъ своето разрешение. За онова тъмно време нѣма писана история, освенъ бѣгли бележки на случайни пѫтешественици или въ историитѣ на близкосъседни или по-далечни намъ области и народи, но за сега пъкъ главния източникъ за историята на тоя край, отъ кѫдето обилно можемъ да черпимъ сведения, сѫ народнитѣ предания, спомени и легенди, запазени у населението.

Затова се постарахъ да събера споредъ силитѣ си запазенитѣ предания у народа въ тоя край, а така сѫщо да проуча до колкото можахъ и писаната литература и документи отнасящи се по въпроса за миналото, да обходя на длъжъ и ширъ Смоленската околия и видя запазенитѣ старини, и всичко това да изложа последователно и съпоставено съ околнитѣ събития въ предлагания трудъ, безъ никакви претенции за изчерпателность и компетентность. Голѣма, интересна, богата и важна въ всѣко отношение область представляватъ Родопитѣ. Не само отъ историческа и битова страна, но и отъ народностна и езикова. Доста късно е, много отъ живитѣ свидетели за миналото сѫ измрѣли, а малцината останали сѫ въ преклонна възрасть, но за да не изгубимъ безвъзвратно споменитѣ отъ миналото, връзкитѣ между селища и родове, словесни сказания и легенди, предания за мрач-

нитѣ преживѣлици презъ вѣковетѣ назадъ и пр., дългъ се налага, не намъ, а на нашитѣ специалисти по история да проучатъ поне обстойно тоя край, още повече, че имаме на разположение и часть отъ старата турска архива и да хвърлятъ по-голѣма свѣтлина върху животътъ, миналото и битътъ на нашитѣ сънародници, мохамедани и християни въ Родопитѣ. Защото изъ между всичкитѣ български покрайнини, тѣ, родопскитѣ българи, сж получили най-горчивия дѣлъ и сж преживѣли най-трагичната сждба отъ цѣлото петвѣковно робство, за което говори голѣмия фактъ, че нийде въ България не сж ставали такива масови помохамеданчвания, както тукъ.

Прочее, до колкото имахъ възможность, при всичката оскждица на литература, особено тукъ, въ Родопитѣ, събрахъ сведенията за миналото на Смоленската околия, които следъ единъ кратъкъ географски прегледъ започвамъ да излагамъ. Изложението ми е съ много недостатъци и може би ще търпи възражения и критики, но само който е боравилъ съ такава една материя, знае съ какви мжчнотии, необясними и сплетени факти и събития ще трѣбва да се справя, които до голѣма степень спъватъ работата на специално подготвени за цельта лица, а камо ли за насъ. За това особено ще бждемъ признателни на всички специалисти по история, ако бждатъ така снизходителни и посочатъ нѣкои непълности, неточности и въобще грѣшки въ изложението, за което още отъ сега имъ изказвамъ моята голѣма благодарность.

П. Ан. Мариновъ

УВОДЪ.

1. КРАТЪКЪ ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕДЪ НА СМОЛЕНСКАТА ОКОЛИЯ.

ОРОГРАФИЯ. Главниятъ вжзелъ на всички срѣднородопски планински разклонения е върхътъ Карлъкъ—2191 м. Смоленската околия се включва между двете главни планински вериги, излизащи отъ Карлъкъ, едната, съ североизточна посока, която служи за вододѣлъ на маричинитѣ притоци и върви по билото: Мезаръ-кедикъ, Кузуятакъ, Ешекулакъ, Караманджа, Роженъ, Калъчъ-бурунъ, Момина вода, Имареть-дере, Чилъ-тепе, Ениханъ-баба, Караколасъ и отъ тамъ се спуща въ източна посока къмъ р. Арда, и другата, която отначало има югоизточна посока и се простира отъ Карлъкъ, Мусаята, Новакъ, Байрямери, Карталъ-кая, Круша, Кушларъ, Църква, Олу-еле, и после измѣня посоката си на изтокъ презъ Ченгене-исаръ и Елидже. Тукъ тя се раздѣля на два клона, единиятъ отъ които минава презъ Печинско, Сарж-яйла и постепенно се снишава къмъ Кърджали, а другиятъ върви по билото Мързянъ, Св. Костадинъ, южно отъ гр. Златоградъ, и посрѣдствомъ прохода Маказа се съединява съ Гюмюрджинския Карлъкъ. Тая планинска верига служи за вододѣлъ на притоцитѣ на р. Мѣста и малкитѣ бѣломорски рѣки.

Отъ тия главни планински вериги се отдѣлятъ въ лѣво и дѣсно множество разклонения, бърда, ридове, седловини и пр. малки и голѣми планински гребени, по-важни отъ които сж:

Въ североизточния дѣлъ. Първо—при Караманджа, подъ Студенецъ, въ седловината, дето е новата туристическа хижа, се отдѣля въ северна посока билото: Пампорово, Чалътъ, Карабалканъ, Персенкъ и Бѣла черква; второ — билото отъ Калъчъ-бурунъ, Златна гармада, Балабанъ чаиръ, Пашалиица и свършва съ спусъкътъ Вознесенъ, при Юговскитѣ ханчета и трето—отъ върхътъ Караколасъ, Яково, Арпа-гедикъ и по-нататъкъ къмъ Тра-

кийската низина.

Отъ сжщия дѣлъ, въ южна посока, къмъ Смоленската котловина, се отдѣлятъ: първо отъ височината Арнаутъ-кабо между Мезаръ-кедикъ и Ешекулакъ, билото Избизликя, Голѣмата и Малка стена, които почти отвесно се спущатъ при казармитѣ и западната часть на града Смоленъ и образуватъ една истинска защитна стена срещу студенитѣ вѣтрове отъ Карлъкъ.

Второ разклонение се отдѣля отъ Караманджа, която съ своитѣ потдѣления почти отвесно се наклонява и образува единъ вѣнецъ отъ скали, канари и чуки 'отъ северната страна на гр. Смоленъ. Това сж Кокоша-стена, Соколца, Турлука, Невѣстата и Кальота. Геологическия съставъ на тия канари е червено обагренъ и призматично нацепенъ риолитъ. Въ една отъ миналитѣ геологически епохи (терциерно време), когато сж ставали земновжтрешни (тектонични) процеси и ерупции, тая маса въ огнетечно състояние е изпъкнала и се е втвърдила на повърхностьта. Жилитѣ на тия риолитни скали вървятъ успоредно и на мѣста много тънко и правилно. Благодарение на това имъ качество тукъ сж кариеритѣ за покривни плочи (тикли) на цѣлата смоленска околность. Пространството пъкъ, между тия скали, и Голѣмата стена, отъ срещного било, представлява интересно геологическо явление. Нѣкога нивото на това пространство е било по-високо, върховетѣ Турлукъ, Кокоша стена и Голѣмата стена не се виждали. Но по причина на геологическитѣ и петрографски свойства на тая маса, богата съ пѣсъкъ, глина и подпочвена вода, презъ миоцена или по-после е станало едно общо земно свличане, при което се задръстило съ камъни, пѣсъкъ и езерни утайки цѣлото рѣчно корито до Поляне. При това свличане се оголила площьта Лаготъ и се образували въ каменнитѣ ракли днешнитѣ езера. Плаващата маса пъкъ, благодарение на подпочвенитѣ скали въ мѣстностьта Ярътъ, е направила едно стжпало, и отъ тамъ се разтлала и образувала една умѣрено-наклонна площь чакъ до пазарската часть на града, която бавно и постепенно и до днесъ продължава да се свлича. Рѣката следъ това презъ течение на хиляди години постоянно е разяждала тия наслоения и постепенно е износвала презъ Устовското дефиле хиляди и милиони кубически

метра земновърхна маса, докато намѣри сегашното си корито. Това ясно се вижда отъ проголенитѣ и разкопани площи около Поляне, долната махала—Смолянъ, Калажицко, Бейската равнишка и др.

Като трето разклонение, отъ източната страна на Караманджа, се отдѣля бърдото Жубраилица, което надъ Кременьово се раздѣля на два клона. — Единиятъ отъ тѣхъ покрай Левочево и Друмъ се сдържа съ планинскитѣ възвишения между Писаница, Хасовица и Райково и свършва съ голия спусъкъ Пазлакъ въ с. Устово, а другия, презъ Левочевска Жубраилица и Падала, свършва съ стръмниннитѣ Кокора, Бостина и Хубча.

По-на изтокъ, между прохода Св. Георги и Роженъ, посрѣдствомъ седловината Вопитѣ се отдѣля единъ високъ масивъ въ видъ на пресѣченъ конусъ — Сакарка. Върхътъ му е красива равнинка, обрасла съ стари борови дървета, дето лѣтно време става съборъ. Въ страни, тоя върхъ, свършва съ стръмнини — бездни, които достигатъ Дупкитѣ, Хубча и Соколовци.

Още по-на изтокъ отъ върхътъ Момина вода се отдѣля единъ продълговатъ хребетъ, който презъ Харамлицкото и Вартоле минава надъ с. Момчиловци и ведно съ възвишенията Стража, Устовското, Чоранъ ворхъ и Деринъ-кедикъ отдѣля басеина на р. Малка Арда, Черна и Арда, и свършва подъ с. Стояново, тамъ, дето се съединяватъ последнитѣ две рѣки.

Отъ южния дѣлъ. Отъ Карлъкъ при Байрямъ-ери се отдѣля единственото, но дълго и разнообразно по форма и съставъ бърдо: Бухлевица-Кайнадина-Кралювъ камъкъ-Спилакъ и Срѣдногорецъ, което свършва съ стръмния спусъкъ при с. Топуклу, въ жгъла, дето се влива р. Черна въ Арда. Това бърдо се простира по протяжение на цѣлата Смоленска околия и я раздѣля на две почти равни половини. Севернитѣ му поли сж стръмно-усойчести, а южнитѣ се снишаватъ постепенно и образуватъ различни валози и падинки, въ които сж сгушени множество селца и махали. По-главни спускове отъ южната страна на това бърдо сж: ридътъ Кремене-Попрелка-Черешово, който свършва при с. Кошница; второ — ридътъ Кайнадина — Турянъ и трети ридъ, който почва отъ Срѣдногорецъ и презъ билото Длъга-усойка на нѣколко раз-

клонения свършва при с. Рудоземъ (Паласъ). Планинската верига пъкъ отъ върховетѣ Кушларъ, Църква, Олу-еле, Ченгене-исаръ и Елидже въ северната си страна се разклонява на много и разнообразни ридове, бърда и седловини безъ особени имена и значения, които всички на дребни спусъци се снишаватъ къмъ р. Арда. Отъ южната страна на тая верига отъ балканътъ Чагла при Ченгене-исаръ се отдѣля едно дълго възвишение Узгуръ, Караахматъ и Руенъ, отъ което едната половина свършва западно отъ Ксанти при гара Окчиралъ, а другата презъ Гьокче-бунаръ се снишава къмъ Буру-гьоль. Това възвишение отдѣля коритото на р. Мѣста и Кору-чай—елиджешахинската рѣка.

Това сж въ общи черти планинитѣ, между които е включена Смоленската околия. Тѣ я обграждатъ въ формата на една гигантска подкова, отворътъ на която е на северо-изтокъ къмъ гр. Ардино. Точно презъ срѣдата си тая подковообразна планинска верига се раздѣля на длъжъ посрѣдствомъ бърдото Кайнадина, Кралювъ-камъкъ и Срѣдногорецъ, както казахме, на две почти равни половини: южната отъ които е коритото на Горна Арда, а северната — това на р. Черна.

Геологическия съставъ на планинитѣ е най-разнообразенъ. Характерно и интересно явление за цѣлия срѣднородопски масивъ е това, че съставътъ му произхожда отъ две много отдалечени една отъ друга геологически ери — архайска и терциерна, т. е. най-старата и най-младата. Отъ архайско време се срещатъ гнайсови, слюдени и др. шисти въ околностьта на Виево, Славеино, по ридътъ Тикале-Подвисъ-Търънъ, а край Смилянъ отчасти и гранитъ*). Отъ терциера тукъ се срещатъ всевъзможни наслоения и шисти отъ палеогенската и неогенска епохи. Тукъ се срещатъ всевъзможни наслоения и шисти отъ неогенската и палеогенската епохи. Споменахме вече грамадното риолитово находище съ центъръ Караманджа. Най-широко пространство, обаче, въ околията заематъ кристалнитѣ варовици, какъвто е състава на Сакарка, Кокора, Клабучъ, Пазлака и Трандевица, часть отъ Кайнадина,

---

*) Проф. Г. Бончевъ. Скалитѣ и минералитѣ въ Пашмаклийския окржгъ. Стр. 7 — 24.

възвишенията между с. Пещера и Попрелка, Дльога усойка и др. Сивобѣлитѣ пъкъ ярове Грашица, Беклийца, Кралювъ долъ и Друмъ сж видоизмѣнени (метаморфни) скали отъ разни примѣси. При с. Кремене пъкъ преобладава черенъ сбитъ кварцъ обагренъ съ графитъ. Срещатъ се и малки находища андезитъ, различенъ по форма и цвѣтъ. Има и конгломератни наслоения, въ по-малки количества и калцитъ, а цѣлия гребенъ Момина-вода — Стража е пѣсъчникъ и андезитъ*). Главнитѣ височини сж младоеруптивни образувания, затова и кутловинитѣ сж терциерни наслоения.

Високитѣ части сж обрасли съ вѣковни елови и букови гори, а наредъ съ тѣхъ и по-билата се зеленѣятъ широки поляни и буйни алпийски пасбища. Това значи, че тукъ има добри условия за скотовъдство, което е било главното занятие на мѣстното население отъ незапомнени времена до едно близко минало. Почвата по своя съставъ и строежъ не е годна за земледѣлие, освенъ низкитѣ крайрѣчни части, които сж разработени за ниви и градини.

Земната повърхность преди 150—200 години не е била такава, каквато я виждаме днесъ. Докато земята е била въ ржцетѣ на юруцитѣ, планинитѣ и бърдата били покрити съ гжсти гори, сочна трева и студени извори. Тогава се е развило пословичното юрушко скотовъдство. Но по време на деребейското управление, когато юруцитѣ спрѣли да идватъ въ Родопитѣ и планинитѣ посрѣдствомъ покупко-продажби минали въ ржцетѣ на дребни стопани, тѣ много бърже и рѣзко промѣнили своя външенъ видъ. Почнало е едно безпощадно унищожение на горитѣ съ сѣчь и пожари за да се сѣе овесъ, ржжь, ечмикъ и пр. Нашитѣ дѣдовци тогава смѣтали, че горитѣ сж безполезна вещь и че следъ време горскитѣ площи сами ще се залесяватъ. Но не излѣзло, обаче, тъй. Пръстьта отъ оголенитѣ мѣста вследствие ерозиитѣ, дъждове, вѣтрове, пороища, времето и пр. атмосферни влияния взела да се свлича по деретата и рѣкитѣ и постепенно да се износва, а по спусковетѣ останали само тукъ-таме подградени хармани съ пре-

*) Въ Смоленското агрономство има хубава сбирка отъ камъни и минерали въ околията, събрани отъ агр. В. Кузнецовъ, отъ които всѣко парче е пращано за изследване и опредѣляне въ агрономическия факултетъ — София.

дания, че нѣкога се е „сѣвало и ворхло" онова мѣсто, или пъкъ било балканъ, та „волькове и мечки" кръстосвали по него. Скоро и харманитѣ се разрушили и на мѣстото на едновремешнитѣ буйни гори сега виждаме стотици декари голи камъняци и закелевяли мѣста, каквито сѫ, напримѣръ, стръмнинитѣококо Срѣдокъ, Грашица, Кралювъ долъ, Друмъ, Трандевица, Пазлакъ, Кокора, Стража, Тикале, Кавгаджикъ, Спилакъ, бърдата около Чокманово, Пещера, Турянъ, Попрелка, Кремене и т. н.

ХИДРОГРАФИЯ. Смоленската околия въ хидрографско отношение може да се раздѣли на два пояса: високъ—обрасълъ съ буйни треви и вѣковни елови и букови гори; и низъкъ-покритъ съ храсталаци и рѣдки закелевяли дѫбови дървета, а повечето е проголени пущинаци и стръмни ярове. Изобщо, околията е прошарена съ множество рѣки, потоци и долове, по които есенно време когато завалятъ дъждове, зиме и пролѣте когато се топятъ снѣговетѣ бликва вода, която шумно тече и влачи надолу камъни, пръсть и дървета и дооголва околностьта. Лѣтно време много отъ деретата и доловетѣ пресъхватъ и затова растителностьта около тѣхъ е рѣдка. Не е така, обаче, въ горния, гористия поясъ. Тамъ земния пластъ е по-дебелъ, дърветата хвърлятъ широки сѣнки, затова и влагата е постоянна. Тоя поясъ е буквално препълненъ съ безброй малки и голѣми потоци и студени извори, отъ които постоянно шурти бистра, студена и вкусна балканска вода. Отъ тая область водятъ началото си почти всички голѣми и малки рѣки въ околията.

Главното стъбло на рѣчната мрежа въ Смоленско е р. Арда въ горното си течение. Извира отъ подножието на в. Кушларъ, при с. Арда и тече нѣйде по-бавно, нѣйде по бързо при срѣденъ наклонъ 43 на хиляда. Ущельето й е сравнително широко, съ малки клисурести проломи. Въ страни отъ рѣката има доста широки земни равнинки, които, благодарение на това, че се поятъ съ множесто вади и аркове, сѫ разработени на хубави градини, ливади и плодородни царевични ниви, и съставляватъ най-доходния и ценненъ имотъ на с. с. Арда, Могилица, Смилянъ, Рудоземъ и по-надолу. Водната й енергия кара нѣколко дъскорѣзници при с. Могилица и Смилянъ, а около всички други села се забелезватъ малки схлупени

и първобитни воденици. Изъ каменнитѣ локви и подмоли се вжди мрѣна и пъстърва, която денѣ играе по бистритѣ вирове и е намѣрила откликъ въ следната, не безъ художествени достойнства българомохамеданска народна пѣсень:

Торнало ми е, торнало,
Смилѣнцко бѣло момече
Низъ зеленоно ливаде,
Бѣленъ ми вѣтеръ дуеше,
Фустанчекъ му са кошмеше,
Кайну въ морено пенона;
Тестемелчекъ му форкаше,
Кайну на Карлъкъ маглона;
Плитчици му са рьойкаха,
Кайну на Арда рибкинѣ....

Отъ южната си страна Арда приема последователно нѣколко притока. Най-напредъ иде Комската рѣка, която се събира отъ нѣколко планински дерета при билото Кушларъ-Олу-еле и се влива въ Арда при с. Смилянъ. Следъ това при Рудоземъ идва Чангърската рѣка, която е образувана отъ Елховското и Чепинско (Чангърдерско) дерета, които събиратъ водитѣ си отъ Ченгене-хисаръ, Елидже и западнитѣ склонове на Печинско. По-долу надъ с. Топуклу приема водитѣ и на Маданската рѣка.

Отъ лѣва страна, най-горенъ притокъ на Арда е Хасанковската рѣка, която иде отъ Круша планина. Следъ това между Могилица и Кошница приема водитѣ и на Черешовската рѣка, а отъ тамъ надолу се събира съ нѣколко суходолия и слабоводни ущелия отъ Турянъ, Пещера, Чокманово, Серафимово и др.

Главенъ лѣвъ притокъ на Арда, обаче, е рѣка Черна, която тече презъ голѣмитѣ Срѣднородопски селища: Смоленъ, Райково и Устово. Тя води началото си отъ прохода Новакъ и се събира съ множество горски потоци и ручеи отъ Карлъкъ и Мусаята. На два километра до Смоленъ тя се събира съ Еленска рѣка, която води началото си отъ Карлъкъ-Арнаутъ-кабо. Въ самия гр. Смоленъ тя приема и Крива рѣка, идеща отъ Ешекулакъ, която преди да се влѣе въ нея, съ голѣмъ шумъ хвърля водитѣ си отъ прочутия Смоленски водопадъ. Отъ тоя водопадъ, высокъ 26 — 30 метра е хвърлялъ своитѣ противници въ началото на миналия вѣкъ известния деребей Салихага, поради което и сега се нарича Салихаго-

вата урва. По-надолу р. Черна чувствително увеличава водитѣ си отъ голѣмия изворъ Бралото въ с. Г.-Райково. Тоя изворъ клокочи бавно, спокойно и равномѣрно на височина 5--6 метра надъ рѣчното ниво и кара нѣколко воденици, а служи главно за пиене и пране на околнитѣ махали. Следъ това въ с. Д.-Райково се влива още единъ голѣмъ изворъ, долнорайковското брало „Св. Иванъ". По своето естество той е карстовъ изворъ и водитѣ му се просмукватъ отъ възвишенията Кралювъ камъкъ и Варадилъ. Водата му се използува за двигатель на воденици и тепавици, а така сѫщо и мие дворовете на цѣлата долна махала. Тая часть на р. Черна—отъ Г.-Райково до Устово—е отрупана по брѣговетѣ си съ множество воденици, тепавици, дощи, бояджийници и др. отъ тоя родъ „индустриални" заведения. Нѣкога преди 60—80 год., когато се ценѣли високо рѫчнитѣ платове и аби, на мѣстното население сѫ давани голѣми правителствени порѫчки. Тогава въ широкитѣ родопски кощи, потоне и кьошкьове е кипѣлъ усиленъ стопански животъ по обработката на вълната и денонощно ехтѣла долината отъ ударитѣ на множеството тепавици, така че тоя край въ текстилно-индустриално отношение е представлявалъ нѣщо като днешно Габрово. Сега, обаче, при новитѣ модерни придобивки тая рѫчна индустрия съвсемъ западна.

При с. Устово въ Черна се влива Бѣла-рѣка, която иде отъ дефилето Бостина-Соколовци. На пръвъ погледъ тоя притокъ води началото си отъ билото Момина вода, но фактически нейна глава е легендарния Хубча, голѣмъ карстовъ изворъ подъ с. Соколовци. Водитѣ му се просмукватъ отъ валога Роженъ и Вопитѣ, кѫдето може би въ връзка съ него има нѣколко отвесни дупки, презъ които вентилира главния подземенъ каналъ. Въ известни моменти, когато водата е буйна, отъ дупкитѣ на Вопитѣ се слуша бучене, а има случаи когато е спущанъ сѫдъ съ вѫжета и е изкарвана вода. Водата на Бѣла-рѣка при Хубча и Бостина се използува за воденици, тепавици и дъскорѣзници и посрѣдствомъ острия проломъ „Горлото" при с. Устово се влива въ Черна.

По-надолу рѣка Черна приема последователно водитѣ отъ доловетѣ Тикалски, Калкутнишки отъ дѣсно, Подвиски и Търнската рѣка, и малко по-долу при Топуклу се втича въ Арда.

Общата дължина на р. Черна е около 30 клм. съ срѣденъ наклонъ 33 на хиляда.

Въ района на Смоленската околия остава още единъ лѣвъ притокъ, а именно р. Малка Арда. Тя събира водитѣ си отъ билото Имаретъ-дере—Момина вода, минава презъ с. Славеино, дето се съединява съ Виевската рѣка, а отъ тамъ презъ с. Петково, Старо-село и др. се влива въ р. Арда.

Топли минерални извори въ околията нѣма.

Езера въ точенъ смисълъ на думата сѫщо нѣма, ако не се смѣтатъ нѣколкото ракли съ застояла тинеста вода, два часа северно отъ гр. Смолянъ, които отъ мѣстното население се наричатъ „езерата". Водата имъ е замърсена, мѫтна и обрасла съ трѣва и бурени. Сега се правятъ опити да се почистятъ и превърнатъ на рибници. За тѣхъ сѫществува легенда, че подземно сж свързани съ Хубча. Нѣкога младъ овчарь вакло стадо пасълъ и захвърлилъ по пъргавъ овенъ гегата си въ езерото. Следъ време тя излѣзла отъ Хубча. Тамъ мала мома платно бѣлила и намѣрила гегата. Скрила я въ кѫщи и когато впоследствие се загодила, оказало се, че годеникътъ ѝ е сѫщия овчарь, който изтървалъ гегата си въ смоленскитѣ езера.

Климатъ. Въ климатическо отношение Смоленската околия е подъ влияние на южнитѣ бѣломорски въздушни течения. Планинската верига Карлъкъ—Карамандже—Момина вода сж една важна оградна стена срещу севернитѣ влияния. Затова климатътъ е умѣрено прохладенъ, здравъ, чистъ, приятенъ и много удобенъ за курортно лѣтуване. Зиме снѣговетѣ се топятъ много по-бърже, а лѣте става по-топло. Въобще, влиянието на бѣломорския климатъ не дава да стане люта зима и студъ, както въ другитѣ мѣста на северъ отъ билото Роженъ. Срѣдната годишна температура е 8·8 градуса С при колебания отъ 7·9 до 9·4 градуса.

По-главни вѣтрове сж: „Порьѣзъ", северенъ вѣтъръ, който духа силно и е сухъ, студенъ и попива влагата. Той по-често духа въ севернитѣ склонове на Родопитѣ, а по-малко въ срѣднитѣ и южнитѣ. Отъ него често пѫти посѣтитѣ зимнини, особено по голитѣ бърда, се повреждатъ. Другъ главенъ вѣтъръ е южнякътъ, наричанъ отъ простото население „Лудосъ". Той духа най-

много пролѣть, есень и зиме, топи снѣгътъ и ледътъ, и е винаги съпроводенъ отъ дъждове и влага. Зиме, когато задуха тоя вѣтъръ, бърже се промѣня температурата, отъ студена на топла. Той се нарича още „Бѣломорски“ или „Бѣлъ“ вѣтъръ. Бури и др. силни вѣтрове сж рѣдкость и рѣдко се помнятъ. Тѣ често вързлуватъ само по високитѣ била и върхове.

По сжщитѣ причини, на Бѣломорското влияние, въ околията не падатъ и не се задържатъ голѣми снѣгове, освенъ по височинитѣ и усойчести мѣста, дето често задрьстватъ приходитѣ. Въ низкитѣ мѣста и припецитѣ, и да падне снѣгъ, стои най-много 4—5 дни, докато задуха „Лудосъ“ и сетне за день-два всичко се изчиства. Често пжти по срѣдъ зима настжпва топло време. Есеньта започва отъ срѣдата на октомврий, а пролѣтьта презъ мартъ. Срѣде лѣто е Илиндень, а срѣде зима Ивановдень. Годишнитѣ валежи сж срѣдно 922 литри на кв. м. Първа есенна слана пада къмъ 20 септемврий, а късна пролѣтна—къмъ 10 май.

Флора. Както видѣхме, околията е сравнително богата съ води. Това помага тя да е богата и съ растителность. Климатътъ способствува да ставатъ следнитѣ посѣви: ржжь, ечмикъ, овесъ, царевица и по-малко пшеница. Отъ градинскитѣ растения става добъръ фасулъ, картофи, леща, грахъ, а отъ зеленчуцитѣ зеле, тикви, лукъ и др. Правени сж опити за засѣване домати, пиперки, краставици и др. но тия опити сж изоставяни, понеже поради ранното падане на сланата — края на септемврий, не могатъ да узрѣятъ. Около пжтищата и въ селата вирѣятъ много добре разнитѣ овощни дървета: ябълки, круши, сливи, орѣхи, праскови, дюли и др. До скоро тукъ фуражнитѣ растения не били известни. Сега, обаче, доста се сѣятъ и даватъ добри резултати: люцерна, детелина, фий, кръмно цвѣкло и др., но за фуражъ още си оставатъ и използуватъ широкитѣ ливади, обрасли съ най-разнообразни треви и горски цвѣтя.

Оцелѣлитѣ отъ оголване мѣста и стръмнитѣ площи около селищата сж обрасли съ джбови и други храсталаци. Надъ тѣхъ почватъ букови и др. широколистни дървета, а по-горе сж необятнитѣ елови, борови и прошарени съ букъ гори. Тѣзи гори сж едно грамадно природно богатство, което до голѣма степень, обаче, още

стои неизползувано поради липса на добри пѫтища. Най-високитѣ била пъкъ сѫ голи, обрасли съ ситна трѣва, „картолъ“, дето лѣтно време пасатъ стадата и яловитѣ говеда на околното население.

ФАУНА. Отъ домашнитѣ животни, помощници на стопанитѣ, въ околията сѫ най-много разпространени мулетата, конетѣ и магаретата. Мулето още си остава като най-главното товарно животно въ края. То е корабътъ или желѣзницата по планинскитѣ мѣста, понеже пѫтнитѣ съобщения, освенъ главното шосе за Пловдивъ, не сѫ още добре уредени. Освенъ тѣхъ тукъ се отглеждатъ, но по-малко, овци и кози. Отглеждането на тия полезни животни въ миналото е било много голѣмо. Нѣмало е кѫща или семейство, което да нѣма поне по десетина овци. Но сега тоя поминъкъ намалѣ до минимумъ поради лошата и неестествена граница за Бѣломорието, кѫдето сѫ зимували тогава прочутитѣ родопски „тьошки кехае“ съ многохиляднитѣ си стада. Домашнитѣ птици: кокошки, пуйки, патки и гѫски сѫщо се отгледватъ, но въ по-малко количество. Като най-необходимо, обаче, домашно животно въ тая покрайнина се смѣта кравата. Едно семейство, колкото и бедно да е, но щомъ си има крава, тя за него е цѣла благодать. По тая причина може би тукъ не е разпространена свинята. Мѣстното население веднажъ свикнало съ приятнитѣ и леки млѣчни произведения отъ кравитѣ, мѫчно се подава на свинскитѣ артикули, които сѫ тежки и мѫчно поносими. Отъ дивеча тукъ изобилствуватъ: зайци, вълци, сърни, мечки, диви котки, видри и лисици, а отъ птицитѣ: орли, гарвани, яребици, дроздове, косъ, славей, чучулига и пр. Рѣкитѣ пъкъ, особено тия около горитѣ, сѫ изобилни съ пъстърва. Отъ десетина години, обаче, недобросъвести охотници сѫ изтровили рибата по р. Черна и Арда, която е намалѣла до минимумъ. Сега сѫ вземени мѣрки и района обявенъ за строго охранителенъ, а отъ друга страна сѫ пущани значителни количества американска пъстърва, изкуствено развъдена, та има изгледи рѣкитѣ скоро да се зарибятъ.

ПОДЗЕМНИ БОГАТСТВА. Споредъ научнитѣ изследвания Смоленската околия е една отъ най-богатитѣ съ подземни богатства. Още въ римско време тукъ сѫ обработвани метали. Селото Маданъ отъ тамъ носи и названието си. Около него има богати руд-

ни залежи, направени сѫ прокопавания и Д-во „Гранитоидъ" отъ София поддържа работилница съ машинарии за преработване рудата. Богати рудни залежи има и при с. Момчиловци и Паласъ, а край гр. Смоленъ има каменовѫгленна мина съ много добъръ топлиненъ ефектъ. Освенъ нея, има запазени и се оказватъ на много още мѣста периметри на рудни и вѫгленни залежи. Край с. Кремене пъкъ има галерии, отъ дето се копае и изнася графитъ. Всички тия подземни богатства, обаче, сѫ още въ началото на своята обработка. Ако се направятъ по-добри пѫтища, или се построи проектираната презродопска желѣзница, тия мини ще се разработятъ и създадатъ работа и благосъстояние на населението не само отъ Смоленско, но отъ цѣлата Родопска область.

ПѪТНИ СЪОБЩЕНИЯ. Сложния съставъ и планинския характеръ на Смоленската околия правятъ пѫтнитѣ съобщения въ много отношения лоши. Въпрѣки това, обаче, планината е навсѣкѫде проходима. Както казахме, тукъ рѣдко хващатъ тежки зими, затова съобщенията между селата почти не прекѫсватъ Пѫтищата, обаче, сѫ още първобитни, криволичатъ по стръмни урвести мѣста, по които се пѫтува само съ мулета и магарета. За сега като първокласенъ държавенъ пѫть се поддържа шосето Роженъ—Соколовци—Устово—Райково—Смоленъ, презъ който циркулиратъ пощенскитѣ автомобили и камиони. Има още единъ коларски пѫть, тоя презъ прохода Св. Георги—Левочево—Смоленъ, който презъ войнитѣ обслужваше края. Той, обаче, по голѣмия си наклонъ и мѫчно обслужване е почти изоставенъ. Освенъ тия шосета, има още коларски пѫтища:—отъ Устово по рѣката за Ардино и Кърджали;—отъ Райково за Рудоземъ и границата;—пакъ отъ Райково презъ Чокманово за Смилянъ и Арда, и отъ Смоленъ —Пещера—Кремене сѫщо къмъ границата. Всички тия пѫтища, обаче, не сѫ чакълирани, съ голѣми завои и по тѣхъ се ограничава движението само на казионни и мѣстни коли, които превозватъ материалъ, а съобщенията между селата си става по старитѣ конски пѫтеки. А такива има:—отъ Смоленъ за Кремене, презъ Бухлевица;—отъ Райково за Чокманово, презъ Кралювъ камъкъ; отъ Смилянъ за Елховецъ, презъ балкана Катранъ и т. н. между всички села. Освенъ тия шосета има годни коларски пѫтища още

отъ гр. Смоленъ презъ Ешукулакъ за Широка-лѫка и Девинъ, а отъ третия километъръ надъ с. Соколовци се отдѣля пѫтя за с. Момчиловци, Славеино и Петково. Всички изброени пѫтища зиме не се спиратъ, освенъ главния пѫть отъ Пловдивъ. Случва се и то почти всѣка зима, когато презъ януарий падне голѣмъ снѣгъ, движението по тоя пѫть на Роженъ спира, за десетина и повече дни, докато се разчисти снѣга.

Телеграфни съобщения има въ по-голѣмитѣ селища: Смоленъ, Райково, Устово, Славеино и Петково, а въ всички останали общински седалища има телефони. Лѣтно време пощенски съобщения съ Асеновградъ има ежедневно, а презъ зимата,—отъ 15 ноемврий до 15 май—три пѫти седмично.

Пренасянето на тяжести и пѫтувания по главното шосе Роженъ—Устово—Смоленъ става съ автомобили;—по другитѣ пѫтища — съ волски и конски коли, а пъкъ по междуселскитѣ пѫтеки—съ коне, мулета и магарета.

ПРОСТРАНСТВО И НАСЕЛЕНИЕ. Споредъ преброяването презъ 1926 год., Смоленската околия заема едно пространство 888·5 кв. клм. Населението пъкъ споредъ статистическитѣ сведения за Царство България презъ последното преброяване е било 34,855 жители, отъ които 16,028 мѫже и 18,827 жени. Съпоставенъ тоя брой на населението към общото пространство на околията, излазя срѣдна гѫстота 39 души на квадратенъ километъръ. Отъ тия цифри се вижда, че Смоленско е една отъ рѣдно населенитѣ околии въ Царството, като се има предъ видъ, че срѣдната гѫстота на населението въ България е 58 души на кв. клм.

По вѣроизповѣдание населението въ Смоленско се дѣли на две голѣми половини: българохристияни 16487 души, или 47·3 на сто, и българомохамедани 18368 души, или 52·7 на сто.

По образование околията е една отъ последнитѣ въ Царството. Изразено въ цифри, грамотни сѫ 68 на сто, отъ които българохристияни 59 на сто и българомохамедани 9 на сто. Отъ това се вижда, че грамотностьта на българохристиянитѣ е значително по-голѣма отъ тая на българомохамеданитѣ, Последнитѣ гледатъ на грамотностьта едва ли не като на излишенъ луксъ. Учителитѣ въ тѣхнитѣ селища виждатъ голѣма мѫка докато при-

бератъ подлежащитѣ на задължително обучение деца. Напоследъкъ, обаче, и измежду българомохамеданитѣ се забелезва известно пробуждане. Макаръ и не много охотно и редовно, но мнозина пращатъ децата си на училище да се научатъ ако не друго, то „барекъ да си подписватъ юметата". Други пъкъ по-благоразумни българомохамедани се грижатъ щото децата имъ, особено момчетата, да свършатъ прогимназия, а нѣкои по-състоятелни ги пращатъ да следватъ и въ гимназия. Има вече нѣкои българомохамедани съ срѣдно образование, единъ е студентъ въ Софийския университетъ, а презъ настоящата 1937 г. следватъ въ Пловдивъ около 20 момчета, нѣкои съ държавни стипендии. Въ други градове сжщо следватъ 10—15 момчета, та има изгледи скоро да ще имаме и българомохамеданска интелигенция. Казармата сжщо играе важна културна роля, като научава на четмо и писмо неграмотнитѣ войници-българомохамедани*).

Населението отъ Смоленската околия, а така сжщо и отъ цѣлото Срѣднородопие, въ миналото се е отличавало съ единъ особенъ патриархаленъ битъ и строй. Благодарение на това, че било далече отъ центроветѣ, дето сж ставали исторически промѣни, тукъ се е запазилъ единъ диалектъ много близъкъ до кирилометодиевския. Изобщо, пъкъ народния битъ, взаимнитѣ отношения, народни умотворения, архитектура, облекло и пр. сж много интересни и представляватъ една богата область за изследване и проучване. Общия характеръ на населението, нравитѣ, обичаитѣ и въобще цѣлото му умствено развитие е тѣсно свързано съ поминъчнитѣ условия въ миналото, та че и до днесъ. Слабото земледѣлие и непродуктивностьта на почвата е заставило населението да ходи по гурбетъ. Едни съ зидарство, други по търговия, абаджилъкъ или овчарство сж били принудени да прекарватъ повечето време отъ годината далечъ отъ кжщи и въ зависимость

*) Важна проява въ културно отношение направиха презъ 1937 год. българомохамеданитѣ въ гр. Смоленъ, като устроиха своя първа по рода си българомохамеданска вечеринка. Има изгледи тя да стане традиционна такава. Артисти бѣха мѣстни ентусиазирани младежи, а наредъ съ посетителитѣ мжже, личеха и тѣхни жени. Това е първата проява на тѣхното народностно възраждане и първа стжпка въ културния имъ възходъ.

отъ разни господари и властници. Така населението се е шлифувало и култивирало у себе си едно чувство на неособенно взаимно зачитане. Отличителнитѣ черти на планинеца отъ тоя край сж тия, че той е тихъ, спотаенъ и не много довѣрчивъ. Неволята го е принудила да бжде много пестеливъ, трудолюбивъ и въздържанъ. Симпатична черта на родопчанина отъ тоя край е, че той е много гостоприеменъ. Случаенъ пжтникъ, макаръ и непознатъ, въ което и село да замръкне, ще се намѣрятъ хора да го прибератъ да пренощува, той и добитъка му, при най-сърдечна срѣда. По нравъ сж весели и обичатъ общественитѣ празднества. Пролѣте, когато започнатъ традиционнитѣ родопски сборове (сирйѣни), множество млади и весели родопчани плъзватъ по разнитѣ височини, черкви и селища, дето даватъ воля на своитѣ чувства и мисли въ хубави пѣсни, хора и веселби. Тия сборове почватъ отъ Гергьовдень и свършватъ есень по Богородица. Но мѣстния жителъ има и отрицателни черти. Робството го е научило да е двуличенъ и подозрителенъ, и въ всичко търси скрита цель. Той е заядливъ, бърже пламва и високо коментира деденъ въпросъ. Къмъ тоя, който има нѣщо повече, или го превъзхожда съ нѣщо, е завистливъ. Сжщевременно той е славолюбивъ — обича да го хвалятъ, макаръ и неискренно. За обществени работи е хладнокръвенъ, не се грижи много за това, което става задъ кжщата му; егоистъ е, не обича да сподѣля своитѣ чувства и намѣрения съ другитѣ. Въ единъ случай само бърже се организиратъ — да протестиратъ. За одобрение или не на нѣкои разпоредби на мѣстнитѣ власти, по прокарване нѣкжде пжть, по постройка на обществени здания — дали въ това или онова селище, или даже въ тая или оная махала; за премѣстване или закриване на учреждания, за дѣлата на нѣкои длъжностни лица и пр. и пр. работи сж способни да вдигнатъ голѣмъ шумъ, макаръ и да пострадатъ интереситѣ на цѣло селище, или даже на цѣлия край. Разнитѣ Министерства въ София презъ миналитѣ партизански режими често пжти били отрупвани съ цѣли купове протести, телеграми, заявления, прошения и пр. отъ Пашмаклийската околия, че даже оставали и непрочетени. А най-отрицателната черта на родопчанина отъ тоя край е интриганството — гледа да изложи или напакости съвсемъ потай-

но нѣкому, но така подмолно и скрито, че никой да не се сѣти. Предъ властитѣ и голѣмцитѣ сѫ сервилни и се съгласяватъ на всичко. Това, обаче, е само доде се отдѣлятъ отъ голѣмеца, а задъ него често вършатъ и говорятъ съвсемъ противоположното. Въ облеклото си сѫ прецизни. Женитѣ и момичетата постепенно замѣнятъ едновремешнитѣ „волненици и салтамарки" съ граждански рокли. Рѣдко ще се срещне мома съ нерѣзана коса. Мжжкитѣ потури сѫ сѫщо на изчезване. Модата и тукъ постепенно измѣня мжжката вънкашность. Мжжетѣ обичатъ да си купуватъ „капели", за да изглеждатъ по-интелигентни, често пжти безъ огледъ на тѣхното обществено и материално положение, а тия отъ тѣхъ, които се смѣтатъ за по-богати, прехвърлятъ едри броеници. Българомохамеданитѣ по отношение но облеклото си още не сѫ се измѣнили, но и измежду тѣхъ се забелезватъ вече тукъ-таме модни вещи и прояви. Диалекта сѫщо съ бързъ темпъ се замѣня съ литературния говоръ.

ЗАНЯТИЯ. Главното занятие на българомохамеданитѣ е дребно земледѣлие и скотовъдство. Тоя имъ начинъ за поминуване не се е измѣнилъ отъ столѣтия насамъ. Всѣко семейство си има по малко ниви, ливади и добитъкъ, колкото да помине осксждно. Достатъчно е да изкара пари колкото да си плати данъка, и то може да живѣе свободно и необезпокоявано отъ никого. Българохристиянитѣ пъкъ се препитаватъ отчасти отъ земледѣлие, а главно отъ занаятчийство. Най-много отъ тоя край сѫ зидари. Периодически всѣка година тѣ ходятъ изъ Кърджалийска, Хасковска и Пловдивска области да работятъ по специалностьта си и щомъ настжпи зимата, връщатъ се съ спечеленото за препитание на семействата имъ. Сега се заражда и горската индустрия въ края, и свързанитѣ съ нея занаяти. Изобщо, поминъчнитѣ условия за българитѣ сѫ съвсемъ измѣнени отъ войнитѣ насамъ. До тогава овчарството, абаджилъка и пр. бѣха въ своя разцвѣтъ. Отъ тогава насамъ, обаче, и особенно следъ откжсването тоя край отъ Бѣломорието, населението избеднѣ и остана да живѣе само съ своитѣ хубави спомени отъ „блаженното време". Като паметници отъ онова блаженно време сѫ останали голѣмитѣ, широки и бѣло варосани кжщи въ типична Срѣдноро-

допска архитектура.

СЕЛИЩА. Населението въ Смоленската околия е разпръснато изобщо въ 140 населени мѣста. Отъ тѣхъ 105 сж махали, 34 села и 1 градъ. Чисто българохристиянски сж 19, българомохамедански 111, отъ които повечето сж махали и колиби, а смѣсени отъ християни и мохамедани сж 10. Като по-културни селища минаватъ тия по течението р. Черна, дето сж правителственитѣ учреждения, а тия по коритото на Арда и другаде сж по-малки и безъ особено културно значение. За всѣко селище, поотдѣлно, неговото начало, развой и свързанитѣ съ него исторически събития подробно ще говоримъ по-нататъкъ.

2. НАРОДИ, ДЪРЖАВНИ ГРАНИЦИ, ВЛАДѢТЕЛИ И УПРАВНИЦИ НА РОДОПИТѢ.

СТАРИ НАРОДИ И ПЛЕМЕНА. Ако човѣкъ се спре въ която и да е покрайнина на обширния родопски лабиринтъ и разгледа повърхностьта и строежа на почвата, той непремѣнно ще види различни веществени следи и доказателства отъ разни стари времена и народи отъ преди и следъ-християнската ера. Нѣма долина или присойка, поляна или канара, дето човѣкъ да не попадне на следи отъ миналъ човѣшки животъ. На едно мѣсто стари гробища, на друго обчукани камъни отъ разрушени постройки, на трето стари пжтища, на четвърто мѣсто следи отъ стари поселища, кули и укрепления, а отъ по-ново време следи отъ черковища и християнски оброчища, сж все старини, които се срѣщатъ на всѣка крачка. По всичко това, като презъ мъгли, човѣкъ ясно вижда историческото минало на тоя край и не може да не извади заключение, че тукъ е кипѣлъ усиленъ човѣшки животъ презъ всичкитѣ минали исторически епохи. Но кои и какви сж били най-старитѣ жители на Родопитѣ, преди явяването на тракийцитѣ, на какъвъ човѣшки езикъ се е говорило, въобще какъвъ е билъ тѣхния частенъ и общественъ животъ, и въобще имало ли е човѣшки поселения въ древно историческо и библейско време, сж все въпроси още не добре изяснени.

ТРАКИЙЦИ. По могили тукъ-таме и разни знакове по канари и пещери се знае положително, че по времето, когато въ древна Елада е цъвтѣла най-силно старата елинска култура и антични изкуства, въ Родопитѣ сж живѣли **тракийцитѣ**, единъ многохиляденъ и войнственъ народъ, състоящъ се отъ много отдѣлни племена и царства, които постоянно воювали помежду си, и всѣко отъ тѣхъ се стараело да запази своята независимость. Споредъ александрийския географъ и астрономъ Клавдий Птоломей (II в. сл. Хр.), въ сегашната Смоленска околия тогава обитавало тракийското племе **колалайти** или **колетийци**, въ Златоградската кутловина **сапеи**, а около Чепеларе **дросийци**. Между тия племена видно мѣсто е заемалъ и „войнствения и независимъ планински народъ наричанъ у Херодота **сатри***)". Като найсилни, обаче, се издигнали одриситѣ съ столица Ускудама (Одринъ) чийто царьココ Тересъ обединилъ повечето племена въ едно обширно и силно господарство, което следъ неговитѣ приемници Сталкъ и Севтисъ наново се разпаднало. Сатритѣ обитавали западнитѣ части на Родопитѣ до Девинско, следи отъ които имаме: старината Вертоградъ, Бесапара южно отъ Пазарджикъ и др. Това племе имало издигнато грамадно светилище въ честь на богъ Диониси на „нѣкоя висока планина" между върховетѣ Гьозъ-тепе, Ченгене-исаръ и Караколасъ, неизвестно още точно на кой върхъ, кждето се събирали лѣтно време на празденства и веселби хората отъ цѣлата родопска областъ. Жрецитѣ му се наричали **бесси**, което име впоследствие минало и върху цѣлото това племе. Това светилище ще да е било много известно, та дори го посетили Александъръ Велики при единъ отъ походитѣ си къмъ Дунава и Октавий, бащата на императоръ Августа, които му се поклонили и принесли жертви. Тамъ пребивавалъ и най-прочутия бесски оракулъ и върховния имъ жрецъ Вологесъ, който предвождалъ бесситѣ въ войната имъ противъ одриситѣ.**) Вървало се, че когато Александъръ Велики пренасялъ своята жертва, пламъцитѣ се издигнали високо надъ светилището, чакъ до небето,

*) Проф. Конст. Иречекъ. История на Българитѣ, стр. 74, издание и преводъ Райновъ и Бояджиевъ—Търново, 1886 г.

**) Проф. Конст. Иречекъ. Пжтуване изъ България, стр. 460

което явление следъ него се случило, ужъ, само още веднъжъ, на Октавия. Кжде е билъ тоя вѣрски центъръ на бесситѣ, както казахме, още точно не е установено, но, ако нѣкой пжть се направятъ разкопки на по-главнитѣ срѣднородопски върхове, не е чудно да ще се намѣрятъ развалинитѣ на това имъ светилище.

Тракитѣ се отличавали съ особенъ битъ, нрави и обичаи. Когато се раждало дете, роднинитѣ му се събирали и го оплаквали, като му припомняли всички човѣшки мжки и незгоди въ живота, а когато умиралъ нѣкой, тѣ го погребвали съ радость и веселби, като казвали, че той сега вече се е освободилъ отъ житейскитѣ мжки за пълно блаженство. Голѣмцитѣ и вождоветѣ погребвали ведно съ въоржженията имъ и най-предпочитаната жена (понеже били многоженци), която жена се жертвувала надъ трупа на мжжа си и така заедно ги поставяли въ каменно иззидани гробове, натрупвали връзъ тѣхъ пръсть и камъни и издигали могили, следъ което устройвали нѣколкодневни веселби, игри и хора връзъ могилитѣ, за да се отъпче добре пръстьта. Следи отъ такива погребения сж могилитѣ въ мѣстностьта „Ветерницитѣ" на бърдото Карачелебийца, северно отъ Караманджа. Могили имало и въ околностьта на Триградъ и Чамла, Девинска околия, една отъ които е разкопана отъ иманяри, откритъ е гробъ, човѣшки кости и др. вещи, но веднага затрупана и вещитѣ унищожени. Други следи отъ тракийцитѣ сж разнитѣ черти, знаци и фигури по канаритѣ около Турлукъ и Невѣстата въ околностьта на гр. Смоленъ.

Макаръ че тракийцитѣ били многоброенъ и войнственъ народъ, но по причина на това, че се дѣлѣли на много враждебни едно на друго племена, въ третия вѣкъ преди Христа тѣ били покорени отъ македонцитѣ. Следъ това водили дълго време борби за освобождение, освободили се, но скоро попаднали подъ игото на могжщата римска империя, отъ която не се освободили вече.

РИМЛЯНИ. Първата здраво организирана държавна сила, която заседнала и издигнала културно Родопитѣ, това сж римлянитѣ. За тая цель тѣ сж водили много и дългогодишни борби. При завоеването на Родопитѣ, тукъ падналъ убитъ пълководецътъ Апий Клавдий. Следъ него проконсулъ Лукулъ сразилъ бесситѣ, за-

взелъ високитѣ била на срѣднородопскитѣ планини и покорилъ града Ускудама (Одринъ), а князътъ му Котисъ заставилъ да плаща данъкъ на римлянитѣ. Това било тъкмо по Рождество Христово. Войната въ планинитѣ продължила до 46 год. сл. Христа, когато при императоръ Клавдий цѣла Тракия окончателно била превзета и срѣднородопската область преобърната на една провинция отъ обширната римска империя. Административно завзезитѣ мѣста отъ римлянитѣ били раздѣлени да два диоцеза: Мизия и Тракия, които пъкъ отъ своя страна се делѣли на провинции съ специални управители наричани прокуратори. Смоленската область се числѣла къмъ провинцията **Rhodope**, съ главни градове Аеносъ, Траянополисъ и Максианополисъ (при Гюмюрджина)*).

Римлянитѣ, като добри стратези, скоро схванали и преценили важностьта и значението на Родопитѣ за своето царство. Тѣ добре разбрали, че Родопитѣ сж една здрава оградна стена за крайбрѣжието, Одринъ и Византия и затова прекарали презъ вжтрешностьта по-удобни пжтища, построили мостове, а на всѣка почти непристжпна канара изградили крепости, кждето държели свои гарнизони. Цѣлото пространство отъ Перперакионъ до Цепина и отъ Дидимотихонъ до Стенимехосъ било осѣяно съ множество кули и укрепления, и въ течение на нѣколко вѣка тая планина е била гръбнакътъ на източната римска империя. Римлянитѣ първи построили и здрави жилищни постройки, множество бани, водопроводи и пр. Отъ тѣхъ, освенъ многобройнитѣ стари кастели по скалиститѣ зжбери, сж останали и сводовитѣ сгради на банитѣ край с. Петково, Дарж-дере и др. Следи отъ водопроводи сж забелезвани около голѣмитѣ крепости Устра и Перперекъ, а въ помалкитѣ такива имало голѣми делви за водни хранилища. Нѣколко такива делви сж намѣрени и въ старината „Калето" надъ гр. Смоленъ. Но за тия старини, както и за старитѣ пжтища, ще говоримъ по нататъкъ.

Освенъ горното, но римлянитѣ преценили Родопитѣ и като единъ природно богатъ край. Тѣ открили и първи използували по-рационално природнитѣ богатства—минитѣ, при с. Маданъ, Лж-

*) Иречекъ. История, стр. 83.

кавица и др. Така тѣ турили началото на металната индустрия въ Родопитѣ, следи отъ която има и до днесъ. Отъ римлянитѣ има следи и въ антропогеографско отношение. За обработка на рудитѣ и приготвяне оржжия, сѣчива и пр. тѣ довели майстори отъ Египетъ, сжщо тѣхна провинция, които се заселили въ Смоленско и образували селището Маданъ. Това сж днешнитѣ агуптѝ, етимологизувано отъ египтяни или египци. Тоя народъ, макаръ и отдавна преселенъ и асимилиранъ, — първо въ римляни, сетне въ славяно-българи, а най-сетне насила помохамеданченъ, е запазилъ и до днесъ своитѣ типични расови черти: —мургава кожа, изпъкнали бузи, валчести глави и е въобще една смѣсица отъ източенъ типъ и бѣла раса. У тѣхъ се пази предание, че нѣкога имали голѣмо царство, царьтъ имъ се наричалъ Фиравлю (Фараонъ), който вършилъ голѣми жестокости и затова билъ наказанъ отъ Бога, а народа се прьсналъ по цѣлия свѣтъ. Тѣхнитѣ сънародници въ Европа се занимавали съ разни изкуства и майстории, като въ музикално отношение стигнали до голѣма виртуозность, но въ Родопитѣ останали да се препитаватъ и до днесъ съ ковачество на сурово желѣзо, отъ което правятъ брадви, маши, петали, гозде и пр.

РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ ХРИСТИЯНСТВОТО ВЪ РОДОПИТѢ. Рождество Христово и другитѣ събития, които служатъ за начало на новата християнска ера, както споменахме, заварили срѣднородопскитѣ тракийци, бесси, сатри и др. да се огжватъ подъ натиска и силата на римлянитѣ завоеватели. Римскитѣ легиони нападали селищата, убивали главатаритѣ, нѣкои връзвали и завеждали въ Римъ за гладиотори, а трети подчинявали и оставяли като вѣрни васали. При все това, обаче, мѣстнитѣ тракийци дълго време още не представлявали благонадежденъ елементъ за римската империя. Въ течение на много години тѣ постоянно се бунтували и възставали, докато най-сетне преклонили глава, но не толкова подъ острието на меча, колкото на една нова духовна сила— християнската вѣра. Първи проповѣдникъ на Христовото учение на Балканитѣ е самъ апостолъ Павелъ. Въ 50 или 52 година следъ Христа той е предприелъ своето второ мисионерско пжтешествие. Отъ Мала

Азия той миналъ презъ Бѣло-море, пренощувалъ на островъ Самотраки (Семендрекъ) и спрѣлъ въ южния тракийски градецъ Филипи (близо до Драма)*). Въ тоя градъ основалъ известната Филипийска църква, къмъ която после отправилъ и едно отъ посланията си — Къ Филипяномъ**). Следъ него до 58 година тамъ е останалъ за наставникъ и ржководитель св. апостолъ и евангелистъ Лука. Жителитѣ на Филипи не ще да сж били безъ контактъ съ околното население и християнството макаръ бавно и поединично, но се е разпространило и измежду горскитѣ обитатели на Родопитѣ. Това се потвърждава и отъ факта, че Филипийската църква въ II—VI в. била въздигната въ митрополия, къмъ която се числѣли седемь епископии, нѣкои отъ които въ вжтрешностьта на Родопитѣ***). Траянополската митрополия пъкъ около VIII вѣкъ се наричала „епархиа Родописъ"****), а митрополита ѝ се подписвалъ „и Пасисъ Родописъ", т. е. на цѣлитѣ Родопи*****). За разпространение на християнството въ Родопитѣ способствували много и римлянитѣ. Тѣ добре виждали, че дивитѣ бесси най-лесно ще се пречупятъ съ новата вѣра, която проповѣдвала кротость, смирение и подчинение на властитѣ. За първъ мисионеръ и проповѣдникъ на Евангелието всрѣдъ беситѣ билъ изпратенъ въ края на IV в. епископъ Никита Ремесиански. Този проповѣдникъ, причисленъ къмъ лика на светцитѣ, е получилъ солидно образование въ Римъ, следъ което нѣколко години служилъ въ родния си градъ Ремесиана (Бѣла Паланка). Подиръ това миналъ презъ Епиръ, Солунъ и Филипи и се установилъ всрѣдъ бесситѣ. Съ благочестивия си животъ, просто и искренно слово, като превелъ на бесски езикъ богослужението, епископъ Никита успѣлъ да направи „щото звѣроподобнитѣ беси, които до тогава пренасяли жертви живи хора, сж замѣнили скърцането на зжби-

*) Деяния Апостолски, гл. 16, стр. 11—40.
**) Библия — издание на Св. Синодъ, стр. 1421.
***) Д. Цухлевъ. История на Българската църква, т. I, стр. 14
****) пакъ тамъ, стр. 46.
*****) Г. Попанастасовъ—Смоленска епископия. в „Красногоръ" год. I, бр. 3, отъ 15. XII. 1932 г., стр. 3.

гѣ и гнѣвътъ съ сладката Христова пѣсень".*) А Св. Павлинъ, единъ отъ другаритѣ и сподвижници на Св. Никита написалъ специална поема за кръщението на бесситѣ и въ едно писмо до Севера съобщавалъ „че звѣроподобнитѣ бесси станали мирни, трудолюбиви и покорни на истинния Богъ, и измежду тѣхъ процъвтѣлъ християнски животъ; непроходимитѣ и обливани съ кръвь планини станали хранилище на монашески килии; дълбокитѣ пещери, дето по-напредъ се утаяли звѣрове и разбойници, станали мѣста за ангелски чинове и християнски подвижници".**) Твърдото закрепване на християнството въ Родопитѣ скоро се появило. Знае се, че когато въ първата половина на VI в. императоръ Анастасий искалъ да разпространи ересьта Евтихиянство, едни отъ най-твърдитѣ защитници на православието били бесситѣ, които го защищавали даже съ оржжие въ ржка***). По-после, когато по тия покрайнини дошли и се настанили славянскитѣ племена: смолени, рупци и др., тѣ се смѣсили съ бесситѣ-християни и отъ тѣхъ християнството се рапространило и срѣдъ славянитѣ. Тогава, обаче, Родопитѣ, а така сжщо и по-голѣмата часть отъ Балканския полуостровъ били вече подъ владичеството на Византия.

ВИЗАНТИЙЦИ. Римлянитѣ владѣли Родопитѣ до края на IV в., до когато империята се е запазила въ своята цѣлость. Но въ 395 г. тя била раздѣлена на две половини: западна, съ столица Римъ и източна, съ столица Византия. Западната половина презъ течение на цѣлия V вѣкъ била изложена на постоянни нападения и грабежи отъ готи, хуни и пр. варварски племена, докато въ 476 г. окончателно била покорена отъ франкитѣ и др. германски народи и съ това ѝ се турилъ край. Източната половина пъкъ, подъ името Византийска империя, водила единъ промѣнчивъ животъ, съ постоянни вжтрешни и външни сплетни и сътресения и така просжществувала чакъ до 1453 г., когато попаднала подъ властьта на турцитѣ.

Византийцитѣ отъ само себе си не представлявали отдѣлна народность. Етнически тѣ се явяватъ като наследници на старитѣ

*) Д. Цухлевъ, цит. съч., стр. 47.
**) Пакъ тамъ, стр. 48.
***) Пакъ тамъ, стр. 48.

гърци, развили се, живѣли и създали на римска почва своя, византийска култура, наука и изкуства, съ срѣдище старата Византия—Цариградъ. Поданицитѣ на Византия тогава били най-разноплеменни и разнородни, а отъ VI в. насетне се постоянно увеличавали и отъ прииждащитѣ отъ къмъ Дунава славянски племена. И византийцитѣ, както и римлянитѣ, ценили добре Родопитѣ като една важна крепость за държавата имъ. Затова продължили работата на римлянитѣ въ стратегично и благоустройствено отношения. Заваренитѣ крепости подържали, а така сѫщо градили и нови жилищни и богомолни постройки. Отъ тѣхъ, и най-вече отъ подвластнитѣ имъ славяни сѫ останали почти всички стари селища въ Родопитѣ и много християнски паметници: черковища, монастири, параклиси и др., повечето сега въ развалини. Споредъ бележкитѣ на императоръ Лъвъ Мѫдри, Срѣднородопието тогава е било обособено въ отдѣлна духовна единица, така наречената Смоленска епископия, за която често ще споменаваме отъ тукъ нататъкъ.

СЛАВЯНИ. Въ византийско време Мизия и Тракия били арена на постоянни вѫтрешни и външни борби. Презъ Великото преселение на народитѣ Балканкия полуостровъ платилъ достатъчно своята дань. Първо готитѣ (378 г.), а сетне хунитѣ (445 г.) нападали и грабили полуострова и отъ една цвѣтуща страна превърнали всичко на пепелища. Византийскиятъ императоръ Анастасий за защита на столицата отъ тия варварски нашествия построилъ голѣмата стена отъ Черно до Мраморно морета. Това, обаче, не спрѣло по-послешнитѣ нападения. Следъ хунитѣ по обезлюденитѣ полета и долини въ втората половина на VI в. се явилъ „проклетия славянски народъ, който завзелъ всичката Елада, околноститѣ на Солунъ и цѣла Тракия," чакъ до Анастасиевата стена*). Дотогава славянитѣ живѣли въ Дакия, Полша и Украйна и често минавали Дунава за грабежъ. Сега, обаче, тѣ дошли не като грабители, а като завоеватели и съ силата на орѫжието завзели цѣлото пространство отъ Дунава до Егейско море и дouни-

*) П. Дървинговъ. Опититѣ на българския народъ да пресъздаде себе си въ миналото до наши дни. София, 1935 г., стр. 7. Тамъ е посочена и литературата по въпроса.

щожили повечето отъ старитѣ тракийци, македонци и скити. По нравъ тѣ били жестоки, корави и издържливи въ битка, та византийцитѣ не могли да имъ се противопоставятъ съ сила, затова ги оставили свободно да се ширятъ и разполагатъ въ империята. Дошло е било време даже, когато византийцитѣ въ Тракия били нищожно меншество, а преобладаващата маса въ сегашна България, Родопитѣ и Пелопонесъ била славянска. Въпрѣки това, обаче, славянитѣ не се издигнали като силна самостоятелна държава. Тѣ се дѣлѣли на около 25 племена, всѣко едно отъ които въ своя общественъ животъ живѣло подъ скиптъра на византийския императоръ. Така славянитѣ издигнали селища, станали фактически собственици на земитѣ, селата и градоветѣ въ Балканския полуостровъ, но подъ византийска управа, гражданска и духовна.

Въ Срѣднородопието се настанило славянското племе смолени. Споредъ нѣкои историци, тѣ се простирали до коритото на р. Мѣста и тамъ имъ било ужъ главното срѣдище*), но споредъ други, а така сжщо и отъ много мѣстни останки, вънкашни прилики и преданията около с. Смилянъ, излиза, че смоленитѣ сж населявали горното течение на р. Арда, днешната Смоленска околия. Дали тия смолени иматъ връзка съ московичитѣ и Смоленската область въ Русия, не сж правени изследвания и сравнения, но ако се сжди по нѣкои външни признаци, запазени и до днесъ въ срѣднородопскитѣ българи, се идва до заключението, че тия две славянски покрайнини иматъ много общи черти. Главната прилика е днешното наречие на родопскитѣ българомохамедани, което е доволно изпъстрено съ типични руски думи, форми и нюанси. Българомохамеданитѣ казватъ, напр., — жиҭко млѣко — рѣдко млѣко; еще — още; кутри или катри — който; кузня — ковачница и пр. Освенъ това, срѣдъ помацитѣ преобладаватъ славянски типове: високи чела, руси очи и коси и свѣтли физиономии. Изобщо проучванията въ това направление не ще да сж безъ значение и интересъ за нашата история и ет-

*) Проф. Д. Дечевъ — „Где сж живѣли смоленитѣ?" — студия въ „Сборникъ-Златарски", София, 1925 г., стр. 45 и проф. Йорд. Ивановъ — Български старини въ Македония — II изд., 1931 г., стр. 6 и сл. Тѣзи обяснения на г. г. професоритѣ сж добре разкритикувани въ сп. „Родопа", г. V – 1926 г., бр. 4, 5, 6 и 7 и г. XI, бр. 3.

нографска наука.

По вѣра смоленитѣ били езичници. При идването си въ Родопитѣ тѣ заварили мѣстнитѣ бесси и сатри християни. Знае се, че още царь Константинъ на времето си обявилъ съ едиктъ свобода на вѣроизповѣданието, а при Теодосия Велики християнството станало държавна религия и езическитѣ капища отнети и престроени въ християнски храмове. Смоленитѣ въ съприкосновението си съ мѣстнитѣ жители, отъ една страна, и отъ друга, при службата си като наемни войници у византийцитѣ, лесно се подавали на новата религия и малко по малко се покръстили. Тѣ не ще да сж били малобройно племе, а напротивъ, числото имъ ще да е било внушително и сигурно съставлявали компактната масса въ Срѣднородопието, както казахме и по-напредъ, тая покрайнина споредъ каталога на императоръ Лъвъ Мждри е била обособена въ отдѣлна духовна околия, известната Смоленска епископия. Сѣдалището на тая епископия по всички вънкашни признаци, находки и мѣстни предания е било сегашното село Смилянъ, което тогава е имало първенствующе значение. Тамъ сж намирани стари църковни вещи, а околностьта му на разстрояние 10—12 часа била осѣяна съ множество църкви и параклиси. На всѣки връхъ, на всѣки превалъ или поляна около селото е имало множество накацали малки църквички, които се бѣлѣели подобно параклиситѣ около днешния Асеновградъ (Станимака). Тамъ по византийски обичай околнитѣ жители се събирали на патронни праздници да се молятъ и колятъ курбани. Всички почти тѣ после, при идването на турцитѣ, ведно съ епископията били разрушени и днесъ представляватъ развалини и грамади.

Погребалнитѣ обичаи на смоленитѣ сж били прости и скромни. Схващайки, че спасението на душата зависи само отъ дѣлата на човѣка, били тѣ добри или зли, тѣ при погребение на мъртавцитѣ не оставяли никакви скжпоценности и украшения, освенъ по една стомничка или пръстена кадилница. Не се грижели и за вънкашната украса на гробищата. Гробове съ такива находки въ миналото сж откривани въ с. Левочево, край с. Хасовица, Момчиловци и другаде.

Въ обществено отношение и народностно чувство славяни-

тѣ изобщо били на съвсемъ низка степень на развитие. Тѣ обработвали земята и произвеждали благата на Византийската империя, дали имена на планини, рѣки и селища, но не могли да дойдатъ до високото съзнание да се обединятъ и образуватъ отдѣлна славянска държава. Чакъ до IX в. тѣ нѣмали никакво писмо, а съ черти, рѣзки и рабуши се обяснявали*). Мѫжетѣ като наемни войници ходѣли въ Цариградъ и другаде, и като се връщали, донасяли гръцкия езикъ и писменость. Мнозина отъ тѣхъ си служели съ гръцкитѣ букви и така постепенно се претопявали въ гърци. Това повизантийчване и въобще гръцко влияние щѣло да продължи още много, до пълното изчезване на славянитѣ, ако срещу него не бѣ се противопоставилъ единъ здравъ новопреселенъ народъ—българитѣ, който дошълъ, създалъ история и далъ съвсемъ новъ обликъ на цѣлия Балкански полуостровъ.

БЪЛГАРИ. Името „българи" най-напредъ споменава императоръ Зенонъ въ V вѣкъ като име на народъ виканъ въ помощь на Византия противъ готитѣ**). Въ тая война (482 г.) българитѣ оказали много важна заслуга на Византия като пресѣкли веднъжъ за винаги пѫтя на германцитѣ къмъ Балканския полуостровъ***).

Отначало българитѣ се явили като наемници на византийцитѣ, но после, въ VII в., тѣ идатъ вече като завоеватели. Царството имъ на първо време било около устието на Дунава, но при посилнитѣ имъ царе Телеригъ, Кардамъ, Пресиямъ, Крумъ и др. веднъжъ по миренъ начинъ, другъ пѫть чрезъ война, предѣлитѣ й се простръли до Тракия, Родопитѣ и Бѣломорието. Щомъ дошли тукъ българитѣ, мѣстното население въ своята компактна маса, както видѣхме, било славянско. Затова сега се явилъ въпроса: на чия страна ще сѫ славянитѣ — на византийска или на българска. Византия, като наследница на Римъ, предендирала че тия земи сѫ нейна собственость. Българитѣ обратно, като се смѣтали наследници на своитѣ прадѣди славянитѣ, които, гонени отъ се-

---

*) Черноризецъ Храбъръ. — О писменахъ.

**) Н. Станевъ. — Срѣдновѣковна България. София, 1934 г стр. 89. Забележка 1.

***) П. Дървинговъ. Цит. съч. стр. 8, заб. 3, въ която се цитира мнението на нѣмския ученъ Рьослеръ.

веръ, минали Дунава, намѣрили тия земи пусти и необработени, и се настанили въ тѣхъ, настоявали, че сега правото е на тѣхна страна. Византийцитѣ губѣли влиянието си поради меншенство, но още и отъ това, че се стараели всячески да погърчатъ славянитѣ, като имъ натрапвали своята писменость, държавно устройство, закони, изкуства и пр. Това обстоятелство предизвиквало славянскитѣ племена и тѣ охотно се присъединявали къмъ българитѣ, които имъ гарантирали свобода, битъ, нрави, обичаи и т. н. Нѣщо повече, българитѣ усвоили славянския езикъ, смѣсили се посрѣдствомъ бракове съ славянитѣ, възприели имъ обичаитѣ и така постепенно се обединили въ единъ държавенъ строй и по тоя начинъ се е образувалъ единъ новъ голѣмъ народъ славяно-българи, който като здрава раса и национална мощь живѣе и слави името си его вече близо 15 вѣка.

Нѣмаме подробни сведения, но отъ тия, съ които разполагаме, знае се, че пръвъ пжть българитѣ превзели Родопитѣ до Бѣломорието при ханъ Пресияма (836 852). По етнически и политически причини тѣ въ войнитѣ си съ Византия били винаги въ защита на славянскитѣ племена по южнитѣ части на полуострова, останали подъ византийска власть. Това имъ положение на подчиненость ги предизвиквало къмъ чести бунтове и мятежи. При единъ такъвъ бунтъ на пелопонескитѣ славяни, раздвижили се и смоленитѣ. За да не си изпатятъ нѣщо отъ гърцитѣ, Пресиямъ имъ изпратилъ на помощь своя генералъ Исбулъ, който преминалъ Родопитѣ и дошълъ до Орфанския заливъ. Отъ тая война е останалъ камененъ надписъ намѣренъ презъ 1707 г. отъ единъ французинъ южно отъ гр. Драма на гръцки езикъ, съ следния текстъ: „Пресиямъ отъ Бога архонтъ на многото българи, проводи кафхана Исбула, като му даде войска и боила Ичергу и кана боила Коловуръ къмъ смоленитѣ".*) Откритъ е вторъ надписъ пакъ отъ времето на Пресияма край развалинитѣ на стария гр. Филипи, съ ясно изразено разочарование отъ похода, съ следното съдържание: „Ако нѣкой търси истината, Богъ вижда, и ако нѣкой лъже, Богъ вижда. Българитѣ направиха много добрини на

*) Проф. Д. Дечевъ. Где сж живѣли смоленитѣ. Сборникъ-Златарски, стр. 45

християнитѣ, и християнитѣ забравиха (това), но Богъ вижда!"*) Отъ тоя надписъ се вижда, покрай другото, високото съзнание за Богъ и моралъ у българитѣ, макаръ че били още езичници (нехристияни), а сжщевременно характеризира низкия моралъ на византийцитѣ-християни. Какви сж били, обаче, тия добрини, които българитѣ оказали на византийцитѣ, точно не се знае.

Следъ тоя походъ Бѣломорието, а вѣроятно и Родопитѣ, не ще да сж останали дълго време въ предѣлитѣ на българското царство. Населението, обаче, макаръ и подъ византийска власть, живѣло съ пулсътъ на България. Веществени доказателства за това нѣма, може би сж още неоткрити или пъкъ унищожени, но най-силното потвърждение си остава. Това е дѣлото на Св. Кирилъ и Методий, славянобългари отъ Солунъ, които, схващайки културната роля на славянството, въплотиха въ слово и книга идеитѣ и духовния миръ на славянитѣ. Езикътъ, на който тѣ преведоха богослужебнитѣ и църковни книги отъ 1100 години насамъ съ малко измѣнения, се говори и до днесъ отъ населението въ Срѣднородопската область, при все че е раздѣлено по стечение на обстоятелствата на християнско и мохамеданско.

По-нататъкъ при царуването на Симеона, а така сжщо и презъ второто българско царство, Родопитѣ почти винаги сж били граница на българската държава. Много войни сж се водили, много кръвь се е пролѣла по хребетитѣ и долинитѣ на тия планини. Това значи, че и българитѣ както византийцитѣ ценили добре голѣмото значение на Родопитѣ за държавата имъ. Тѣ ясно схващали, че който владѣе Родопитѣ, негови сж и Егейскитѣ брѣгове, и обратно. По тия причини Родопитѣ често пжти мѣнили своитѣ господари. Важното въ случая, обаче, е това, че подъ каквото и владичество да били тѣ, тукъ населението е било славянобългарско. Това се потвърждава и отъ много тогавашни хроники и византийски лѣтописи. Напримѣръ, Акрополитъ въ 13 в. обяснява неуспѣха на византийцитѣ въ Родопитѣ съ това, че на българитѣ помагало обстоятелството дето „тамошнитѣ жители били славяни, които на драго сърдце преминавали на страната на

---

*) Проф. Йорд. Ивановъ. Български старини изъ Македония. 1931 г., стр. 1—11.

своитѣ еднoплеменници, и отхвърляли игото на иноезичницитѣ".*) Така били завладѣни отъ царь Михаилъ Асеня крепоститѣ Стенимехосъ, Перистица, Крицмосъ, Цепина и въ областьта на Ахридосъ: Перперакионъ, Ефраимъ, Устра, Кривусъ, и само Мънякъ, западно отъ Ефраимъ, останала на никейцитѣ**). Сжщото потвърждава по-късно и Кантакузенъ, споредъ когото българи сж живѣли „до Ксанти", крайбрѣжието и Пелопонесъ, а така сжщо и по островитѣ***). На островъ Тасосъ и днесъ има градъ съ име Болгаро. Всичко това се потвърждава и отъ мѣстната топонимия, дето преобладаватъ славянобългарски имена, малко турски и почти никакъ гръцки.

ДРУГИ НАРОДНОСТИ. Освенъ славянобългаритѣ, въ Родопитѣ сж обитавали въ по-малки количества и други народности. Споредъ Кантакузена, тукъ сж странствували и малко власи—номади (днесъ каракачани), а споредъ Ана Комнена въ XI в. около Ахридосъ сж живѣли и турци. Това се селджукски турци, каквито споредъ Иречека кръстоноситѣ заварили въ 1189 г. около Ст. Загора и каквито по рано сж живѣли въ Солунско подъ името турци вардариоти****). Тѣзи турци били отдѣлни групови семейства преселени отъ Византия около 829 г., за които се споменувало въ хрисовула на императоръ Василий II, които впоследствие били покръстени и съставлявали особена епархия подъ властничеството на българската църква*****). Тѣ били доброволни колонисти идващи тукъ за препитание и нѣмали нищо общо съ тѣхнитѣ съплеменници, които правили своитѣ завоевания още далечъ въ Азия. Съ последнитѣ споредъ едно старо житие се е сражавалъ презъ 9 вѣкъ на византийска служба българинътъ Св. Михаилъ Войнъ „родомъ синъ блъгаринъ отъ Потука" (предполага се Батакъ)******).

*) Иречекъ. Пжтуване изъ България, стр. 398—399.
**) Сжщия — История, стр. 347.
***) Сжщия — Пжтуване изъ България, стр. 397.
****) Сжщия — Цит. съч., стр. 402—403 и История, стр. 289.
*****) Д. Цухлевъ. История на Българската църква, т. I, стр. 479 и Иречекъ — История, стр. 289.
******) Вж. сп. „Родопски прегледъ", г. III—1932 г., кн. 3, стр. 88.

ГРАНИЦИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗЪ РОДОПИТѢ. Прѣвъ пжть при ханъ Крума (803—814) предѣлитѣ на българската държава се простр̀ѣли до севернитѣ склонове на Родопитѣ. Тогава границата била по височинитѣ надъ гр. Хасково, Тополовския проходъ, Бѣла-черква, Кричимъ, Батакъ и Костенецъ. Това положение останало и при Омуртага (814 — 831). При Пресияма (836—852), както видѣхме, българитѣ завзели земитѣ до Орфанския заливъ—това е първиятъ ни излазъ на Бѣло море, а границата се затвърдила по срѣдното вододѣлно било: — Кекезъ-тепе, Караколасъ, Роженъ, Карлъкъ, Кушларъ и отъ тамъ пресичала Мѣста за да обхване югоизточна Македония. Наследникътъ на Пресияма, Борисъ (852—889), запазилъ владенията си въ тия граници. Симеонъ (893—927) пъкъ прѣвъ превзелъ и включилъ въ България сегашната Смоленска околия, Кърджали и Златоградъ и установилъ граница на държавата си отъ Свиленградъ, презъ Източнитѣ Родопи, Кирково поле, Елидже, Ченгене-исаръ и отъ тамъ презъ Мѣста стигнала до връхъ Бозцагъ. При Симеоновитѣ наследници, обаче, държавата ослабнала, границитѣ намалѣли и Смоленската область изгубена за България, а и цѣлото царство скоро паднало подъ византийско иго.

Презъ второто царство прѣвъ Калоянъ (1197 — 1207) превзелъ Родопитѣ. Това било въ 1199 г. Тогава се установила граница по най-южнитѣ била, презъ Ивайловградска и Крумовградска околии, точно презъ днешната гранична черта до Гюмюрджински Карлъкъ, отъ дето пресичала р. Куручай, минавала презъ известната на всички родопчани Алемъ-тарла и отъ тамъ презъ вр. Руенъ (Ксантийския чалъ) достигнала р. Мѣста. Презъ това време Родопитѣ се управлявали отъ самовластни управители и войводи, които често мѣнявали своята национална и политическа принадлежность. Въ Калояново време Родопитѣ често били обикаляни и отъ войскитѣ на латинскитѣ императори Хенрихъ и Балдуинъ. А най-широки граници добила българската държава при царь Иванъ Асенъ II (1218—1241) следъ славната Клокотнишка битка. Тогава въ България се включили цѣлитѣ Родопи и Бѣломорието отъ линията Мидия, устието на Марица до това на Вардаръ. Следъ Ив. Асеня Родопската область се разпокъсала между разни вой-

води и управници и минавала ту къмъ България, ту къмъ Византия, водили се много и кръвопролитни войни за запазване българската народна мощь, но на край, съгласно тъй наречения Регински миръ, между Михаилъ Асеня и Теодоръ Ласкарисъ крепостите Устра, Козникъ, Кривусъ, Мънякъ, Стенимехосъ, Чепино и др. били дадени на Византия, и българската граница се установила пакъ презъ севернитѣ родопски разклонения. Това положение се запазило презъ воеводството на Момчила и до времето на предпоследния български царь Ив. Александъръ, когато Родопската область попаднала подъ турцитѣ.

ВЛАДѢТЕЛИ И УПРАВНИЦИ. Както видѣхме, сждбата на Родопитѣ презъ време на първото, а особенно на второто българско царство била много промѣнчива. Тогава тѣ административно се дѣлѣли на много отдѣлни полуавтономни или васални княжества, феодалства, воеводства или области, всѣка една около крепостьта си. Населението било крепостно-чифлигарско, прѣко подчинено на своя владѣтель и много често мѣнявало върховнитѣ си господари. Смоленска область въ зависимость отъ управника й минавала отъ ржка на ржка, ту къмъ България, ту къмъ Византия, ту я кръстосвали латински рицари, ту била въ предѣлитѣ на Момчиловата държава, а веднажъ неизвестно до где е граничела съ сръбското княжество въ Сѣръ подъ управата на българката Елена, Душанова вдовица и сестра на българския царь Иванъ Александъръ. Управители на родопскитѣ кули и области били повечето размирни боляри, злосторници, войводи, князе, императорски протежета или претенденти и пр. владѣтели и управници, които постоянно враждували помежду си и се нагаждали споредъ случая къмъ тая или оная държава. Населението обработвало земитѣ, развъждало добитъкъ и произвеждало блага, но постоянно било изтощавано отъ честитѣ войни и сплетни, за които му се налагали тежки данъци въ видъ на храна, добитъкъ, дърва, вълна, кола, носачи и пр., така че спокойствието и благополучието на населението всецѣло зависело отъ добрия или лошъ нравъ на управника или владѣтеля.

По-известни родопски владѣтели и управници сж:

1. **Григорий Пакуриянъ**, основателя на Бачковския монастиръ

въ 1081 г., по народность грузинецъ, великъ доместикъ и управитель на смоленитѣ. За вжтрешния редъ и управление имотитѣ му той е съставилъ уставъ (типикъ), който не е изгубилъ историческото си значение дори до днесъ. По тоя уставъ монастира ималъ специална привилегия да бжде съвършенно независимъ и самовластенъ. Въ него не се допущалъ никакъвъ гръкъ по какъвто и да било поводъ, освенъ единъ писарь. Независимостьта му се простирала и надъ всичкитѣ му имоти изъ Родопитѣ, Бѣломорието и Солунско, а въ духовно отношение той билъ сжщо автономенъ и въ богуслужението си не се споменавалъ нито пловдивския митрополитъ, нито патриарха, а се възгласяло: „О всѣмъ епископствѣ православнихъ, право правящихъ и слово твоей истини". Пакуриянъ като военачалникъ служилъ вѣрно и почтенно на императоръ Алексия Комнена до 1086 г., когато билъ убитъ отъ печенегитѣ, но монастирътъ му останалъ много вѣкове следъ това като чисто българска светиня*). Сега, въ последно време, гърцитѣ претентираха за него и предявяваха плащания отъ нашата държава, но възъ основа на устава му той се предаде всецѣло на България, а гръцкитѣ претенции се отбиха веднъжъ за винаги.

2. Иванку, убиецътъ на Асена I, български боляринъ-войвода, решителенъ и крайно честолюбивъ. Следъ несполуката му да стане българскu царь, избѣгва при византийцитѣ, които го приели радушно, дали му гръцко име Асексей и го назначили за управникъ на Родопската область съ седалище Пловдивъ. Впоследствие се обявилъ за самовластенъ господарь-князъ, разширилъ държавата си чакъ до Егейско море и водилъ война съ византийския императоръ. Споредъ случая той водѣлъ война или встжпвалъ въ съюзъ и съ българския царь. Главната му крепость била Бактунъ, срещу Т.-Пазарджикъ. Той поправилъ и закрепилъ крепоститѣ по севернитѣ склонове и вжтрешностьта на Родопитѣ, дето държалъ свои гарнизони отъ мѣстни родопци. На край византийцитѣ съ хитрость го заловили при Станимака и съ топли обещания го за-

---

*) Д. Цухлевъ — История на Българската църква, т. I, стр. 967—971 и Иречекъ—Пжтуване изъ България, стр. 423—426.

вели въ Цариградъ, дето съ измама билъ умъртвенъ*).

3. Иванъ Спиридонаки. Следъ Иванку управитель на Смоленската область билъ Иванъ Спиридонаки, родомъ гръкъ отъ островъ Кипъръ, човѣкъ отъ доленъ произходъ, кривоокъ и кирливъ, поставенъ отъ императоръ Алекси III Ангелъ. И тоя управникъ поискалъ да стане автономенъ владѣтель, за която цель дигналъ бунтъ, но усилията му останали безъ резултатъ и бунтътъ потушенъ. На края намѣрилъ прибѣжище у българския царь Калояна и следитѣ му се губятъ**).

4. Деспотъ Славъ. Презъ време когато отъ Цариградъ управлявали латинитѣ, за управитель на Родопската область билъ изпратенъ отъ царь Калояна деспотъ Славъ, сродникъ на Асеня I, който живѣлъ въ Цепина и управлявалъ Ахридосъ. Въ отношенията си къмъ българския царь той не билъ постояненъ. По своя вродена хитрость той се присъединявалъ ту къмъ България, ту къмъ латинитѣ или пъкъ къмъ Епирскитѣ гърци, безъ да се подчини съвършенно никому, като ималъ предъ видъ само своя личенъ интересъ. Една отъ причинитѣ да мине на страна на латинитѣ е била и любовьта на Слава къмъ извънбрачната дъщеря на латинския императоръ Хенрихъ, съ която се срещнали въ Стенимехосъ и тамъ вѣроятно е станалъ годежа имъ. Следъ това, за да се създаде изкуствено интрига между гордия и „дебелоглавъ", както го наричали латинитѣ, български архонтъ и „красивата, здрава и умна" французка княгиня, латинитѣ привидно се отметнали, та Славъ ходилъ чакъ въ Цариградъ да види годеницата си. Тамъ станала тържествено свадбата имъ и съ това се заякчили отношенията между Хенриха и Слава. Единъ отрядъ франкски рицари подъ предводителството на императоровия братъ съпроводили младоженцитѣ до Родопитѣ. Тази е може би първата французойка омжжена за българинъ. Деспотъ Славовото княжество ще да е било доста силно и добре организирано, та латинитѣ въ войнитѣ си съ Калояна търсили съюзничеството му. По време на

*) Иречекъ — История, стр. 304 и Пжтуване, стр. 400.

**) Вж. статията по тоя въпросъ отъ проф. В. Н. Златарски, въ „Родопа и родопската область", сборникъ въ честь на Ст. Н. Шишковъ. София — Пловдивъ — 1935 г., стр. 31—33

тия разправии въ станимашката крепость стоялъ обсаденъ тринадесеть месеци рицаря Ренье, който ведно съ хората си, изолиранъ съвършенно отъ околния свѣтъ, е билъ принуденъ да се храни само съ конско месо. Затова императоръ Хенрихъ предприелъ походъ презъ Славовитѣ владения по течението на Арда и се настанилъ въ крепостьта Мънякъ (северно отъ гр. Ардино), отъ кѫдето изпратилъ рицари, които за три дни дошли до Станимака и освободили своя сънародникъ*). По-нататъкъ отношенията на Слава съ латинитѣ се измѣнили и той миналъ на българска страна, а когато на българския тронъ се качилъ Иванъ Асенъ II, той отстѫпилъ нему цѣлитѣ си владения и станалъ високъ царски сановникъ.

Отъ тоя родопски управникъ е останало названието на Родопитѣ, Славови или Славиеви гори, а отъ деспотския му чинъ—Деспотови гори, което отпосле е преиначено отъ турцитѣ въ Доспатъ-дагъ или Доспатски планини. Това название се среща още въ 15 вѣкъ у Константина Костенечки въ биографията му на Стефанъ Лазаревичъ, дето съ името Славови гори се наричатъ цѣлитѣ Родопи. Сетне пѫтешестеникътъ Вранчичъ въ 1553 г. нарича планината Славови гори, а за населението, казва, че ги наричало Славиеви гори**). А у нѣкои влашки овчари и до последно време тоя край се наричалъ попъ Славова планина***).

5. Иванъ Кантакузенъ. Когато българското царство изнемогвало отъ сплетнитѣ и разправиитѣ пораждани отъ некадърностьта на предпоследния български царь Иванъ Александъръ, Смоленската область е била въ рѫцетѣ на узурпатора императоръ Иоанъ Кантакузенъ, който управлявалъ своята „държава" отъ града Димотика. За закрепване властьта си той воделъ чести и ожесточени войни съ своитѣ противници въ Византия и съ това силно изтощавалъ населението съ тежки данъци, храна, добитъци и пр. Затова горското население отъ Родопитѣ недоволно отъ „императора си" охотно се подало на създаденото настроение,

*) Сп. „Родопски Напредъкъ" г. II, кн. 1, стр. 34 — 44. Иречекъ — История стр. 320.

**) Иречекъ — Пѫтуване изъ България, стр. 401.

***) Сп. „Родопа", г. IV—1925, бр. 4.

тоя край да се откъсне отъ Кантакузеновата държава и се обособи като автономна българска областъ

6. Момчилъ войвода. А най-славния и най-юначния български владѣтель на Смоленската областъ е легендарния войвода-управникъ Момчилъ юнакъ. Отначало той билъ овчарь и ратай и бидейки на чужда работа ималъ случай да наблюдава редъ неправди, какъ българското население се изтощава отъ данъци и дългове. Затова една нощь убилъ жестокия си господарь и хваналъ гората. Отличавайки се съ здрави организаторски способности, той скоро събралъ около себе си нѣколко стотини буйни младежи, съ които почналъ да кръстосва родопскитѣ планини и да отмъщава на притеснителитѣ гърци. Славата му на народенъ закрилникъ бърже порасла и макаръ че гърцитѣ го наричали „разбойникъ", той съумѣлъ въ скоро време да обедини въ едно цѣло всичкото население отъ Родопитѣ и се обявилъ за самовластенъ и независимъ управникъ на територията отъ Устово до Бѣломорския брѣгъ и отъ Драма до Марица. Неговата войска достигнала до 4000 конника. Отъ своя щабъ той издавалъ заповѣди като сжщински царь. Неговото царство съ столица Ксанти и главенъ непристжпенъ центъръ сегашната смолянска околия съ крепоститѣ Подвисъ, Козникъ, Устра и др. просжществувало редъ години и създало много грижи на имп. Кантакузена, съ когото ту водилъ войни, ту влизалъ въ съюзъ. Последния за да го държи на страната си, му далъ титлата севастократоръ. Подобни титли му давали и византийцитѣ отъ Цариградъ, но Момчилъ лесно свързвалъ съюзитѣ си, но и бърже се е отмѣталъ. На края за да го победи Ив. Кантакузенъ повикалъ на помощь турцитѣ отъ Мала-Азия. Войводата-управникъ самоотвержено и юнашки се сражавалъ и славно загиналъ при крепостьта Периторионъ при Буру-гьолъ, а живота и подвизитѣ му останали дълго време да се помнятъ и възпѣватъ въ пѣсни, приказки и легенди отъ мѣстното население. До колко Момчилъ е билъ популяренъ средъ народа, се вижда и отъ това, че по цѣлитѣ Родопи сж останали много мѣстности да се наричатъ Момчилово, Момчилско, Момчовица и пр., а така сжщо и често да кръщаватъ съ мжжко име Момчилъ, Момчило, Чибо и др. Предполага се, останалитѣ живи Момчилови войници да

лили интернирани отъ Кантакузена въ областьта западно отъ р. Мѣста, дето заселили селата Доброславъ, Мунджулусъ и др. оцелѣли и до днесъ, макаръ и помохамеданчени, чието население се слави като добри яздачи. А отъ историята пъкъ знаемъ, че следъ Момчиловата смърть Иванъ Кантакузенъ „отъ рицарско великодушие" изпратилъ Момчиловата жена ведно съ семейството ѝ „и всичкото ѝ имущество" къмъ вѫтрешностьта на Родопитѣ, дето е било „нейното отечество", понеже била българка. Тамъ се заселила тя и потомцитѣ ѝ се отдали на миренъ стопански животъ*). Съ това семейство е тѣсно свързано и името на Момчиловия братъ или племеникъ Райко. Крайната му сѫдба не се знае, но сигурно и той прекарвалъ живота и старинитѣ си следъ сражението въ Родопитѣ въ Момчиловия домъ. Затова тукъ може да се зададе въпроса, не води ли отъ Момчиловото семейство началото си голѣмото срѣднородопско село Райково? На този въпросъ не може да се отговори съ положителность, но нѣма съмнение, че името на това село иде отъ мѫжкото име Райко, а тоя Райко за да остави на селото името си, не ще да е билъ незначителенъ човѣкъ. Отъ друга страна, преданията отнасятъ заселването на Долната махала, която е по-стара, къмъ онова време, когато се преплита това име, то затова вѣроятно е до нейде Райково да е мѣстото, дето се е заселило Момчиловото семейство. Какво е станало по-сетне съ Момчиловитѣ потомци, дали тѣ сѫ насила помохамеданчени при Селимъ II или Мехмедъ IV и тѣхното благородство да е онаследено отъ известната българомохамеданска фамилия хаджи Османци въ Райково, за това има само смътни предания и противоречиви сведения. Дългъ на любознателнитѣ райковци е да проучатъ и изследватъ по-подробно началото и заселването на селото имъ.

7. Матей Кантакузенъ. Следъ Момчила за управникъ на Родопитѣ Иванъ Кантакузенъ назначилъ своя братъ или синъ Матей. Неговото управление макаръ и при по-широки граници, чакъ до Кавала, но било кратковременно. Края скоро падналъ подъ турско робство.

Отъ изложеното до тукъ се вади заключението, че Родоп-

---

*) Иречекъ — История, стр. 391—392.

ската область е била кърмачка на здрави и юначни поколѣния, които далечъ отъ столичнитѣ центрове сѫ отстоявали за своята свобода и народностно самочувствие. Деспотъ Славъ, Иванко и Момчилъ юнакъ сѫ народни водачи, но се опирали главно на готовностьта и настроението на мѣстното славяно-българско население, което сравнително най-много е страдало отъ гърци, византийци и турци и пакъ е опазило най-добре своя народностенъ обликъ и славянски битовъ строй, езикова и обществена култура. Дори и петвѣковното робство и масови помохамеданчвания не сѫ били въ състояние да изличатъ и унищожатъ тия ясни следи отъ срѣдновѣковието. Краятъ, обаче, въ научно-исторично отношение още не е изследванъ. Затова, дългъ е на нашитѣ учени да посветятъ повече време и сили за проучване старитѣ хроники и бележки по отношение на Родопската область, която не е безъ значение и интересъ за нашия народъ и нашата държава.

3. СТАРИНИ, СЕЛИЩА, КРЕПОСТИ И ПР. ВЪ СМОЛЕНСКА ОКОЛИЯ.

Околностьта на гр. Смоленъ, пъкъ и околноститѣ на всички селища въ Родопската область сѫ изобилни съ старини отъ разни времена и народи. Кѫдето и да се обърне човѣкъ, или ако надзърне макаръ и въ най-затънтеното селище изъ тоя планински лабиринтъ, той непременно ще се натъкне на старини. Нѣма мѣсто, нѣма селище, малко или голѣмо, въ тоя край, нѣма помалко или по-голѣмо събитие, което да не е оставило следи било въ веществената, било въ духовната култура на населението. А мѣстното наречие, пълно съ чудни старинни славянски форми, е цѣло съкровище за нашата филология. Въобще никѫде другаде българинътъ не е запазилъ толкова цѣлостно и толкова дълго време своя народностенъ ликъ, искуство, самобитно облекло, животъ, нрави, обичаи, жилищна култура и пр. както тукъ, при все че е преживѣлъ близо 600 год. подъ турско робство. Но найинтересното и характерно въ случая е, че много чисто мохамедански селища и до днесъ сѫ запазили чисто християнскитѣ си имена, напр.: Марино, Милково, Димово, Попрелка, Димовъ по-

жаръ, Аврамово, Кирково, Яньово, Есеница, Малиново, Иванъ-кедикъ и др., а още по-интересно е това, че въ названията на мѣстноститѣ въ чисто мохамеданскитѣ селища: Смилянъ, Текиръ (Сивино), Тозбурунъ (Могилица), Паласъ (Рудоземъ) Маданъ, градоветѣ Смолянъ, Девинъ и др. преобладаватъ българохристиянскитѣ имена и традиции, напр.: Чорквата, Св. Елена, Елиндень, Медената Богородица, Боже-име, милото Господи, Комката и пр. и пр., които названия, въпрѣки петвѣковното турцизиране не крaя, не се изличили, а се запазили както въ говоримия езикъ, така и въ официалнитѣ турски книжа. Още по-поразително говорятъ за миналото фамилнитѣ и прѣкорни имена на българитѣ отъ мохамеданско изповѣдание. Срѣщатъ се, напр., имената: Поповъ Хасанъ, Бѣльовъ Ахмедъ, Русовци, Момчиловци, въ с. Буково има голѣма фамилия Стоювци, въ с. Могилица (Тозбурунъ) — Петровци и т. н.

Съ малки изключения, обаче, всички старини и до днесъ стоятъ заровени въ земята и не сж проучвани. А тѣ сж нишката, която ни свързва съ срѣдновѣковието и древностьта и ясно говорятъ за живота, миналото и обществения строй на нашитѣ прадѣди. Стига човѣкъ да вложи малко амбиция и се позаинтересува, а и обитателитѣ около тия мѣста съ охота разправятъ каквото знаятъ по предание, и много нѣща ще се откриятъ. Въобще, голѣмъ интересъ за нашата история, етнография, археология, филология и пр. представляватъ Родопитѣ. Колкото по-рано се предприеме проучване, толкова е по-добре за нашитѣ и народностни, и държавни, и общокултурни интереси.

СЕЛИЩА. Въ близкото и далечно минало по припецитѣ и долинитѣ на Родопитѣ се намирали много и различни поселища. Много отъ тѣхъ сж развалини, но нѣкои сж оцѣлѣли и до днесъ. Благодарение на честитѣ политически промѣни, на каквито били изложени тия покрайнини, тукъ не могли да се развиятъ голѣми селища. Споредъ времето и събитията, Родопитѣ били винаги провинция на градоветѣ въ Маричината долина, Пловдивъ, Одринъ, Дидимотихонъ, или на крайбрѣжнитѣ градове Марония, Траянополисъ, Кумучена (Гюмюрджина), Филипи и др. Въ вжтрешностьта на планината имало само единъ голѣмъ градъ Никополисъ адъ Нестумъ, на рѣката Мѣста срещу Неврокопъ, дето въ

2 и 3 вѣкъ имало монетенъ дворъ и се сѣкли пари съ надписъ „Улпиасъ Никополеосъ просъ Место".*)

Селищата въ сегашната Смоленска околия били рѣдки и разпрѣснати. Намирали се главно близо до крепоститѣ, кѫдето въ време на война, нападение или какво да е бедствие жителитѣ се криели и престоявали до минаване опасностьта. Споредъ преданията и останалитѣ надъ земната повърхнина следи, поглавнитѣ селища въ срѣднитѣ вѣкове сѫ били:

1. Поселището на два километра северно отъ гр. Смоленъ, въ мѣстностьта „Могилата". Относно заселването му нѣма никакво сведение и предания, но по нѣкои външни признаци и прилики началото му не безъ основание може да се отнесе къмъ ранното срѣдновѣковие — разселване на славянитѣ. А по названията на околнитѣ мѣстности: Лѫготъ, Голѣма и Малка Стена, Вълчи преслопъ, Димовъ пожаръ и др. се вади положително заключение, че първитѣ му заселници сѫ били славяни или посလавянчени траки, които отначало били езичници, впоследствие християни, а на край насила помохамеданчени. Тамъ и сега българомохамеданитѣ посочватъ мѣстата, дето е била Чорквата, горището, гробето, дюкенето, бунарътъ и др. Презъ 1936 г. сѫ направени малки разкопки и е открита основата на голѣмъ 11/20 метра християнски храмъ. Ако се сѫди по размѣритѣ на храма, вади се заключението, че селището не ще да е било малко. Изоколо на доста широко пространство личатъ развалини на жилищни квартали, фурни и пр. Споредъ преданията, въ това селище е имало две църкви: „Св. Тодора" до днешната Старцовска колиба, която е служила и за гробница и „Св. Петка" по-на северъ отъ нея, сегашнитѣ разкопки. По намѣренитѣ находки, както и отъ архитектурния стилъ, се предполага тоя храмъ да е отъ времето между 10 и 13 вѣкове и съвпада къмъ вида на базиликитѣ. Най-характерната му особеность е тая, че външното лице на олтарната му стена не е валчеста, а е изградена на чупки. Въ вѫтрешностьта му се намѣрили остатъци отъ варовъ лепежъ съ следи отъ цвѣтна изография, части отъ първобитни стъкла, счупени кандила, първобитни пирони, парчета отъ глинени

*) Иречекъ. Пѫтуване, стр. 389.

сждове, два камъка отъ ржчна ярмомелка и пр., които всички се съхраняватъ въ мѣстната община.

На сжщата мѣстность, подъ Старцовската колиба, мѣстото се нарича „гробето". То е отъ много години примамка на иманяри и много често е разкопавано, пъкъ и до днесъ невидими търсячи на злато го постоянно разкопаватъ. Намирани сж груби надгробни кръстове, камъни и пр. Преди около тридесеть години група мѣстни българомохамедани копали една нощь, пакъ за имане. Намѣрили голѣма плоча, която, като вдигнали, открило се подземие пълно съ изгнили кости. Уплашили се, да ги не „скеса" нѣщо, затова спуснали плочата, затрупали ямата и се разбѣгали. Това вѣроятно било гробница. Сега пъкъ, преди 3 — 4 години, била изкопана друга плоча съ нѣкакъвъ надписъ, подвъртала се доста време около оградитѣ, но на край както тя, така и кръстоветѣ били разчукани и вградени въ околнитѣ зидове, така че днесъ не могатъ се намѣри. На тая мѣстность сж намирани и стари медни монети. Нѣкои отъ тѣхъ сж запазени въ мѣстната прогимназия. Запитанъ за тѣхъ г. Д. Цончевъ, директоръ на народния музей въ Пловдивъ, ги опредѣля, че едни сж отъ времето на византийския императоръ Анастасий I (491—515 г), други отъ Иоанъ Цимисхий (969—976 г.), а трети отъ по-късно срѣдновѣковие. Подобни монети сж намирани и въ други околни селища.

Миналото на това селище е тѣсно свързано съ „Кальота", старинно укрепление, единъ километъръ на източна посока отъ „Могилата", въ непристжпнитѣ скали между Турлука, Невѣстата и Соколца. За тамъ се отивало по калдъръмъ отъ южната страна на Турлука, следи отъ който до скоро се забелезвали. Неговиятъ районъ и допълнителни постройки обхващали и съседния чукаръ Соколца, дето сжщо има развалини и обчукани камъни. Мѣстни овчари до преди десетина години виждали на повърхностьта на земята прагове отъ врати отъ дѣланъ камъкъ, но сега всичко е обрасло съ храсталакъ. Тамъ вѣроятно е била крепостната църква, защото и днесъ това мѣсто се нарича „Монастирятъ".

За името на това укрепление нѣма издирвания, но то е несъмнено споменаваната отъ Кантакузина крепость Аетосъ (грц. соколъ-орелъ), която царь Ив. Александъръ получилъ презъ 1344

год. като награда отъ Анна Палеологъ ведно съ редъ още крепости за обещаната помощь противъ Кантакузина. Имената на тия крепости сѫ: Пловдивъ, Цепина, Кричимъ, Перущица, Св. Юстина (Устина), Станимака, Воденъ и **Аетосъ съ Козникъ.** Отъ тѣхъ само последнитѣ две били въ вѫтрешностьта на Родопитѣ и тъй както сѫ посочени, вижда се, че били съседни една на друга*). Крепостьта Козникъ несъмнено е развалината (Кальота) северозападно отъ с. Могилица (Тозбурунъ), въ подножието на върха Козия, или пъкъ височината Кечикая (по турски — Кози камъкъ), югоизточно отъ с. Рудоземъ (Паласъ). Другата крепость, споредъ реда на описанието, личи, че отстои на северъ отъ Козникъ по посока къмъ Станимака, понеже отъ списъка се вижда, че линията върви отъ северозападъ къмъ югъ, и, като така, нѣма никакво съмнение, че развалината надъ **градъ Смоленъ е старата крепость Аетосъ**, която дума на български значи орелъ или соколъ, както и до днесъ се нарича най-високата точка отъ тая група каменисти върхове—Соколца. Презъ 1936 год. и тамъ сѫ направени малки разкопки и въ резултатъ се ясно очертали крепостнитѣ зидове отъ камъкъ и хоросанъ, дебели близо два метра. Върховетѣ на скалата сѫ обчукани и обработени въ форма на тронове и седала, и вижда се, че изкуствено сѫ пригаждани за наблюдателници. Въ низкитѣ части пъкъ, дето земната наслойка е по-дебела, въ миналото сѫ ископавани глинени кюпове, служещи вѣроятно за водни или житни хранилища. Споредъ преданието, въ тая крепость се крили въ време на война и др. бедствия всичкитѣ жители отъ „Могилата", като черпили вода отъ студения изворъ въ седловината между двата върха Соколца и Кальота.

Това, което се каза за името на крепостьта, е до голѣма степень отъ значение и за името на старото поселище „Могилата". За него се предполага да се е наричало Езерово, поради близостьта на нѣколко езерца около него. Затова преди нѣколко години имаше предложение градътъ Пашмакли да се преименува Езерово. На насъ, обаче, се вижда по-вѣроятно името му да не е било Езерово, а Аетосъ, Орлово или Соко-

---

*) Иречекъ—История, стр. 390 и Пѫтувания, 391.

лово, име едно и сжщо съ това на крепостьта; или пъкъ Могила или Могилата, както и сега се наричатъ развалинитѣ. Съображенията за това сж, че името Езерово е случайно подхвърлено преди 50—60 год. безъ нѣкои по-дълбоки основания, отъ една страна, и отъ друга, имената Могила, Соколца, Чернока и др. сж чисто славянски, и както тия думи, така и още много други названия на мѣстности отъ преди робството ни, сж се запазили въ народния говоръ по причина на тава, че тия названия най-мжчно се подаватъ на измѣнения и промѣни. Тия съображения и имена трѣбваше да се иматъ предвидъ отъ меродавнитѣ фактори преди нѣколко години, когато се водѣха прения, какъ да се преименува градътъ Пашмакли — сега Смолянъ.

За неизлишно смѣтамъ да добавя и това, че въ мѣстното наречие думата могила, като отдѣлно понятие, днесъ не сжществува, освенъ като название на мѣстность, както не сжществува думата смола, която пъкъ има връзка съ името на старитѣ обитатели на тоя край, смоленитѣ, Смоленската епископия и отъ тамъ името на с. Смилянъ. Тия две думи много ни напомнятъ за нѣща въ централна Русия, дето има два града: Могилевъ, а така сжщо и Смоленскъ съ наречия сродни и близки съ тукашното. Не сж правени изследвания, но не е чудно презъ ранното срѣдновѣковие, когато се разселвали славянитѣ, групи или челяди отъ тѣхъ да сж се отдѣлили отъ своитѣ еднoплеменници въ Русия и ведно съ общата маса славяни да сж дошли въ Родопитѣ и основали поселищата Могилата и Смилянъ. Диритѣ на тия селища се губятъ, както казахме, далече въ миналото, обаче, не порано отъ тракийско време.

Крайната сждба на селището и укреплението край гр. Смоленъ е тая, че тѣ сж разрушени отъ турцитѣ при завладяване края, а населението помохамеданчено, за което подробно ще говоримъ по-нататъкъ.

2. Село Смилянъ е тоже старо историческо селище. Названието му произхожда отъ старитѣ обитатели на тоя край, смоленитѣ. Тѣ, както вече споменахме, рано приели християнството и духовно били обединени въ специална епископия, наречена Смоленска, която, по списъка на императоръ Лжвъ Мждри, въ X в.

влизала въ диоцеза на Филипийската Митрополия (стр. 26—28). То е било най-голѣмото селище въ Срѣднородопието и е имало първенствующе положение до падането му подъ турцитѣ. Следъ това то е запазило своята самостоятелность като духовенъ центъръ на мѣстнитѣ християни до първата четвъртина на 16 в., когато по заповѣдь на султанъ Селимъ I били унищожени всички каменни църкви и вѣрски институти на християнството. Часть отъ населението му тогава било насила помохамеданчено, но много християни оцѣлѣли до 1660 год., когато е станало поголовното помохамеданчване на родопскитѣ жители. Преданието сочи за последенъ епископъ Висарионъ Смоленски, мжченически пострадалъ отъ турцитѣ. Катедралната църква, споредъ едни „Св. Никола", а споредъ други „Св. Ап. Петъръ и Павелъ", била разрушена и на нейното мѣсто се е издигнала сегашната джамия, а епископския домъ е отстоялъ югозападно отъ църквата презъ рѣката на срещния ридъ, дето сж сега Еминаговскитѣ конаци, по двороветѣ и градинитѣ на които още се показвали обработени камъни и основитѣ на стари зидове отъ нѣкогашни постройки. Около джамията пъкъ при копане градинитѣ сж намирани различни християнски вещи. Презъ 1912 г. дѣдото на Смилянския житель Христо Таневъ тамъ е намѣрилъ една садефена икона, напълно запазена. Сжщата е била предадена на свещеника, изпратенъ тамъ презъ следващата 1913 год. по покръщаване мохамеданитѣ, който впоследствие си заминалъ и занелъ съ себе си и иконата. По сжщитѣ мѣста сж намирани и парчета восъкъ, кюпове тоже пълни съ восъкъ, желѣзно кипче и др. Вѣроятно при църквата е имало и лѣярница на свещи.

3. Друго старо селище е Райково. Неговото име не е чудно да има връзки съ Момчиловия племенникъ Райко. Има предание, че въ онова време околностьта му, особено около изворитѣ, била покрита съ гжста борова гора. Легендата допълня, че въ гората, дето е сега Пепалската махала, е живѣла нѣкаква избѣгала дива жена, която подобно на многострадална Геновева е кърмила и пѣла на детето си: „Пепи-и-и, пепи-и-и, Райко!" Отъ това ужъ произлѣзло името на махалата и селото. Райково е единственото село оцѣлѣло отъ потурчване презъ цѣлото 500 годишно

робство. Много мжки и неволи е прекарало то, църквитѣ му били разрушени и населението е извършвало религиознитѣ си нужди при развалинитѣ имъ и старитѣ борики, които останали като оброчища чакъ до 1836, когато съгласно Одринския миръ се е разрешило да бждатъ възстановени въ сегашния имъ видъ. Презъ време на тъмното робство сждбата на населението често е висѣла на косъмъ отъ помохамеданчване, но по една или друга щастлива случайность въ болшинството си останали християни. Помохамеданчени били насила само първенскитѣ фамилии, които впоследствие пъкъ закриляли останалото население. Че Райково е старо и първенско село, говори и фактътъ, че землището му се простирало отъ Кралювъ-камъкъ до Чилъ-тепе и отъ Чепеларе до с. Пещера. Всички села въ тоя районъ сж на райковски земи, които постепенно сж изкупувани дори до най-ново време.

4. Маданъ е било сжщо голѣмо село съ мѣстна желѣзна индустрия още отъ римско време. Първоначално селището било сгрупирано на едно мѣсто около сегашната джамия, но презъ време на кърджалийскитѣ злосторства населението се разбѣгало и заседнало въ сегашнитѣ 19 махали и колиби. Въ миналото то е било нѣщо като заводъ, дето се въртѣли около 150 водни чарка и изработвали разни видове оржжия, стрели, ножове, ятагани, пушки, пищови и пр. Около селото има много развалини на църкви и параклиси. Предава се, че на връхъ Бучевци имало монастиръ, камбанитѣ на който потънали въ извора подъ него и има вѣрване, че биятъ презъ нощьта на Великдень. Монастирскитѣ подземия си стояли още неоткрити и тамъ имало скрити съкровища, църковни вещи и принадлежности, но мѣстото имало „сайбия", който не давалъ да се копае тамъ. Въ околностьта има развалини и названия на параклиси: Св. Костадинъ, Св. Срѣда, Вълча църква и пр. Когато въ 17 в. населението било помохамеданчено и църквата разрушена, на сжщото мѣсто се построила джамия. Минарето ѝ, обаче, не могло да се задържи. Нѣколко пжти, току изградено, то само падало. Подсказано било отъ нѣкого, че за да стои минарето, трѣбва де се постави кръстъ на него. Затова единъ ковачъ изковалъ металически кръстъ, който билъ вкаченъ въ междината на полумесеца. Съ тая емблема на

върха си, кръстъ съ полумесецъ. минарето се застояло непокжтнато до 1912 год., когато наедно съ джамията е изгорѣло и било съборено. Другъ единъ мохамеданинъ въ махалата Яньовска преди 15 години си построилъ кжща. Когато пренасялъ въ нея семейството си за живѣене, забелезалъ необикновенно явление:—нощно време цѣлата кжща се друсала, слушало се църковно пѣене и се явявалъ нѣкакъвъ „каурцки попъ", който имъ се заканвалъ, че ще ги „скеса" ако не се махнатъ и изчезвалъ. Мохамеданитѣ се принудили и напуснали кжщата, макакъ и съвсемъ нова. Отъ предание се обяснявало, че на онова мѣсто нѣкога имало църква, кждето въ време на служба били избити богомолцитѣ заедно съ евещеника и затова мѣстото „се не работи". Въ сжщото село при копаене основитѣ на новата училищна сграда сж открити едни надъ други два реда гробове, еднитѣ обърната на изтокъ, а другитѣ на югъ.

5. Селото Влахово е сжщо старо. Между махалитѣ му се сочи мѣстото, дето е била църквата. Помохамеданчено е презъ втората половина на 17 в. и нѣкои отъ жителитѣ му избѣгали въ Устово. Защитникъ на християнитѣ, споредъ легендата, билъ Мартинъ войвода, който се криелъ въ църквата. На изтокъ отъ Влахово е старата крепость Подвисъ, съ добре запазени зидове. То е било централното укрепление на околнитѣ селища, както и сега се наричатъ Градотъ, Селището, Тикале, а по-на западъ е Стража. Вѣроятно въ онова време тамъ е имало стражарница, отъ дето води названието си. На северъ пъкъ отъ Стража има развалини отъ постройки наричани Поповица Има легенда, че то е било укрепенъ монастиръ, дето е живѣлъ и се бранилъ отъ турцитѣ нѣкой си „попъ войвода". Предъ тая мѣстность е канарата Корвава стена, около която се преплитатъ редъ сказания и легенди въ връзка съ помохамеданчването.

6. Устово е сравнително по-ново село — отъ 16 в., но площьта срещу него, наречена Агоското, въ нѣкое далечно минало е било селище. Преди около 40 години тамъ сж били открити гробища, обърнати на изтокъ съ изгнили кости, което значи, че сж много стари. Намѣрени били нѣколко медни кръстета и тънки пръстени кадилници. По тия признаци гробищата могатъ да се

опредѣлятъ, че сж отъ славянскитѣ поселения, обитаващи тия мѣста около 8—9 вѣкове, които отдавна били вече християни. Северозападно отъ Устово, въ мѣстностьта „Присойката", презъ 1887 година въ единъ гжстъ храсталакъ е намѣренъ надгробенъ камененъ стълбъ съ полуизтритъ отъ времето славянски надписъ и дата 1704 година. Вѣроятно тамъ е билъ погребенъ нѣкой българохристиянски първенецъ при бѣгството отъ помохамеданчване. На другата страна отъ Устово, въ мѣстностьта „Селището", често сж изравяни дѣлани камъни отъ постройки, намирани сж стари медни монети, а презъ 1860 год. случайно при орань единъ устовчанинъ изровилъ хубавъ прѫстенъ кюпъ, до половина пъленъ съ изгорено жито. Освенъ това, въ селото има още редъ старини и предания. Църквата „Св. Никола" е построена върху старо черковище. Нашиятъ първъ народоукъ и изследователь г. Ст. Н. Шишковъ е намѣрилъ тамъ една стара икона отъ преди 150—200 год. съ хубавъ славянски надписъ, която е предадена и се пази въ Пловдивския Народенъ Музей*). По всички тия старини и следи се вади заключение, че мѣстото и околностьта на с. Устово въ миналото, ако и да не е било селище въ такъвъ видъ, какъвто го виждаме днесъ, но то е било важенъ кръстопжть съ посоки на всички страни, за което му спомага най-много земновърхия строежъ и географското положение на планината въ тоя край. Въ Устово се събиратъ двѣтѣ рѣки—Бѣла и Черна, и турцитѣ сж го правилно преценили като важенъ пжтесъбирателенъ центъръ, та още отъ първитѣ вѣкове на своето владичество, когато цѣлата източна половина на Родопитѣ била опредѣлена за пасбище на султанскитѣ коне и стада — С у л т а н ъ - Е р и, сж поставили началото на селище тукъ, като настанили малка крайгранична милиция съ специална задача да охранява султанскитѣ земи, кръстопжтя и движението къмъ Султанъ-Ери. Старото турско название на селото е Ч е т а к ъ, което споредъ едни произлиза отъ тъй нареченитѣ „читаци", т. е. мохамедани отъ византийски и малоазийски произходъ, които едновременно съ исляма усвоили и турския езикъ. Името ч и т а к ъ буквално значело б ѣ л а - о г р а д а. Обяснява се, че тия хора презъ първитѣ години на робството ва-

---

*) Ст. Н. Шишковъ. Изъ долината на Арда, стр. 74—76.

росвали оградитѣ си отвънъ бѣло, за знакъ, че приематъ доброволно ислямството, за да имъ се дадатъ права, привилегии и служби. Други казватъ, че **читакъ**, мн. ч. **читаци**, се наричали турцитѣ предимно отъ бедната класа, които живѣели въ леки паянтови, изградени само отъ **чить** (дървенъ плетъ) и измазани съ каль, жилища, каквито били първитѣ турци-колонисти въ Родопитѣ и полуострова. Трето обяснение, отдѣлно, но непротиворечиво съ горнитѣ има, споредъ което думата **четакъ** значи **крайграниченъ постъ**, дума производна отъ албанската „**четя**", която пъкъ буквално ще рече **крайгранична милиция**. Въ турския езикъ, измѣнена въ четакъ, читакларъ и др., тя се е усвоила като чуждица дори до днесъ. Та отначало Устово е било само временеъ постъ, може би и отъ читаци, който къмъ 16—17 в. изгубилъ значението си и тогава тамъ заседнали българи християни. Името, обаче, на селището си останало Четакъ, както и турцитѣ го пишеха въ официалнитѣ си книжа до най-ново време, но населението, което въ своята компактна маса въ тоя край е било винаги българско, го е наричало Устово, вѣроятно отъ мѣстоположението му, като устие на Бѣла-рѣка. Подъ името Четакъ има още три села въ околностьта на бившата областъ Султанъ-Ери, две въ Ардинската и едно въ Златоградската околии. Навѣрно и тѣхното предназначение е било както това на Устово. Трети обясняватъ, че името Четакъ произлиза отъ **чаталъ**, т. е. раздвоение на рѣката. Кое отъ тия обяснения е най-вѣрното, не се знае, но тъй се е поставило началото на селото, което се развивало и постепенно уголѣмявало отъ прииждащи фамилии следъ нѣкои размирия около крепоститѣ, а главно следъ поголовното помохамеданчване на срѣднородопскитѣ българи. Тамъ има семейство Перперийци, вѣроятно отъ Перперекъ, Мъниковци—отъ Мънякъ и др. Но по-подробно по това, както и по заселването му, ще говоримъ пакъ по-нататъкъ.

7. Срѣдната часть на **Левочево** се нарича „**Селището**". На горния му край е имало развалини отъ стара черквица „Св. Богородица", а надъ нея мѣстото отъ незапомнени времена се е наричало „гробето", безъ, обаче, нѣкой да помни или да е чулъ по предание че тукъ сѫ погребвани тѣхни мъртавци. Това мѣсто

преди тридесеть години е купилъ Волчо Мечкарски да си построи кѫща. При копаене основитѣ, работницитѣ попаднали на плосъкъ камъкъ, който бумтѣлъ и издавалъ кухина подъ него. Събрали се съседитѣ и любопитно гледали какво ще излѣзе. Дигнали го и се открилъ гробъ съ изгнили почти на пепель кости. Въ жгъла намѣрили тънка прѫстена паница, металически халки подобни на обици и др. изгнили вещи. Подобни на тоя гробъ били открити още много, но ги разрушили и обработили мѣстото. И тия гробове сѫ отъ видътъ на ония въ Агоското, срещу Устово. Такъвъ гробъ е откритъ преди десетина години и край с. Хасовица. И въ него сѫ намѣрени изгнили кости и прѫстена кадилница подобна на стомна пълна съ вѫглени. Споредъ преданието, сегашното село Левочево води началото си отъ втората половина на 16 вѣкъ. Първитѣ му жители били преселници отъ Писаница. Писаница пъкъ малко преди това било заселено отъ райковски българи, които се установили тамъ поради неспокойнитѣ времена около царуването на султанитѣ Селимъ I и II. На трима братя отъ тия преселници се видѣло неудобно и тѣсно Писаница, затова решили да си направятъ кѫщи „на селището", дето отъ по-рано си имали „лѣвове", т. е. обори за добитъкъ. Отъ това, ужъ, произлѣзло името на селото Левочево. Други пъкъ обясняватъ, че това име произхожда отъ първия братъ-заселникъ, който билъ опъкъ, лѣвъ човѣкъ, или пъкъ отъ това, че селото отстои на лѣвата страна на дерето. Кое отъ тия обяснения е вѣрно, не се знае, но важното е това, че Левочево въ време на поголовното помохамеданчване въ края на 17 в. е било населено мѣсто и тукъ сѫ намирали прибѣжище мнозина бѣжанци. Има предание, че тамъ въ едно подземие въ Буружицката махала се е крилъ Мартинъ войвода, а предава се още и това, че известния, пакъ отъ онова време, Велко войвода е родомъ отъ Левочево.

8. Старо селище или укрепенъ монастиръ е имало и на върхътъ „Сакарка". Споредъ преданието, въ срѣдата му е била църквата „Св. Никола". Всичко, обаче, е разрушено при нашествието на турцитѣ. Останали само развалини отъ зидове. Преди десетина години тамъ се наблюдавало необикновено явление. Появила се нѣкаква чудодействена златна монета, която била ви-

дима само отъ рѣдки хора, сама се движела, скривала се и пакъ излазяла. Прѣвъ я видѣлъ Кисѣ-Тако отъ с. Соколовци, сега покойникъ, и следъ неговата смърть монетата не се явява вече. Имала надписи, но не давала да се отпечати. На това мѣсто сега има параклисъ „Св. Никола".

9. Селището и крепостьта Подвисъ сж сжщо стари. Разрушени сж отъ турцитѣ, а населението помохамеданчено и заселило околнитѣ махали и колибаци.

10. Старо селище е имало и въ мѣстностьта „Махалата", югоизточно отъ с. Виево (Каршилж). Сега то е преобърнато на ниви и работна земя, но често въ миналото тамъ сж изравяни стари зидове и кжщни огнища. Отъ кога води началото си то, не се знае, но несъмнено то е съвременно на с. Старо село, подъ Петково, и е било негова съставна часть — махала. Краятъ му съвпада съ поголовното помохамеданчване на родопскитѣ българи, когато едни отъ жителитѣ му, нови-мохамедани, се заселили на срещуположната площь въ Виево, и нарекли селото Каршилж (карши — срещу), а други, които оцѣлѣли като християни, се прибрали по-долу въ дерето отъ срещната страна, дето имало овчарски курулуци, т. е. навѣси за добитъкъ. Това е с. Карлуково, отъ курулукъ, днесъ Славеино. Най-интересната старина отъ християнско време въ с. Виево и Махалата му Кутела е запазения обичай да се играе хоро. Тоя обичай, макаръ и приспособенъ къмъ мохамеданския култъ, да се играе само на байрямъ, но е жива връзка съ миналото. А има и устни предания между жителитѣ, че това е тѣхно старо, отъ преди 300 години, хоро. Нийде другаде въ Смолянска околия не е запазенъ тоя обичай срѣдъ българитѣ-мохамедани, освенъ отчасти въ Златоградско.

11. Старо-село, подъ с. Петково, е сжщо съ интересно минало. При неговото помохамеданчване българитѣ се разбѣгали и заселили Петково и отчасти Славеино. Изобщо, тия последни две села се отличаватъ съ особенъ битъ и строй, а жителитѣ имъ отъ къмъ физиономии и черти не си приличатъ много съ околнитѣ. Хората тукъ сж високи по ръстъ, съ едро тѣлосложение, съ горди и отворени образи и съ предприемчивъ духъ българи. Характерно е и това, че тамъ се срещатъ старитѣ лични

имена: Славъ, Комня, Кралю и др. Това е дало поводъ на нѣкои да мислятъ, че тѣ произхождатъ отъ стари болярски родове отъ Търново интернирани тукъ отъ турцитѣ, едновременно съ последния български патриархъ Евтимий. Това, обаче, съвсемъ не може да се потвърди.

12. Село Арда, е сжщо старо, отъ преди идването на турцитѣ. Името му, както и това на рѣката е може би тракийско. Предава се, че с. Арда нѣкога е било много голѣмо, имало е 48 дюкяна само за вино и е служило за лѣтно мѣстопребиваване на крайморскитѣ жители. Тукъ идвали тѣ на прохладенъ въздухъ и студена вода. Веселили се съ пиене вино и пѣене пѣсни, като въ опредѣленъ день излизали надъ с. Димово, въ мѣстностьта „Хорището", дето следъ изпиване виното счупвали гърнетата въ стръмнината, и за това сега тамъ имало цѣли грамади счупени грънци.

Други стари селища отъ преди идването на турцитѣ въ околията сж: Могилица (Тозбурунъ), което споредъ едно предание се наричало Могилици, Елховецъ (Енуздере) и Рудоземъ (Паласъ); въ Девинско: Девинъ, Настенъ, Триградъ и Беденъ, а въ Златоградско, самия градъ и селата Старцево (Елехче), Недѣлино (Узундере), Ерма-рѣка, Кирли (Машколе) и др. Последното е било свещено мѣсто и до сега тамъ се пази една ливада-пасбище, която не позволявала да се оре и работи. Всички останали селища, които не споменахме, споредъ сведенията и родословията имъ сж заселени следъ идването на турцитѣ, или по-точно следъ поголовното помохамеданчване.

КРЕПОСТИ. Още тракийцитѣ, а следъ тѣхъ римлянитѣ и византийцитѣ, а по-сетне и българитѣ виждали и добре ценили Родопската область като важенъ стратегически пунктъ. Затова се стремили да я владеятъ, благоустрояватъ и укрепяватъ, както въ вжтрешностьта на планината, така и приполията. Това личи отъ многобройнитѣ замъци и укрепления, накацали по високитѣ непристжпни скали, които сж служали за жилища на войводитѣ-управници, или на тѣхнитѣ войници, за охрана на крайморския пжть Тесалоникъ—Византия, или пъкъ при други случаи се използували за прибежище на околното население въ време на войни,

нашествия или други бедствия. Тогавашния държавно-общественъ строй билъ тъй нареденъ, че на военнонападаталнитѣ срѣдства: копия, стрели, шлемове, мечове, буздугани и каменохвъргачки, било достатъчно да се противопоставятъ кули и крепости съ здрави дебели врати, а по нѣкога и едри зли овчарски кучета. За всички тѣзи родопски крепости нѣма писана история освенъ бѣглитѣ бележки на проф. Иречека, че обширния родопски лабиринтъ, отъ Дидимотихонъ до Стенимехосъ и отъ Перперакионъ до Цепина билъ осѣянъ съ множество замъци и укрепления, но въ замѣна на това има много предания и легенди, украсявани често пѫти съ фантастични украшения и прибавки, които тъй или иначе уясняватъ нѣкои работи отъ миналото, а така сѫщо допринасятъ значително за обяснение на живота и историята на старитѣ люде отъ тоя край.

Споредъ писменни сведения и устни предания, по-важни крепости въ вѫтрешностьта на Родопитѣ били следнитѣ:

Перперакионъ, северно отъ гр. Кърджали, при рѣкичката Перперекъ-дере, знатна срѣдновѣковна твърдина до 14 в., центъръ на епископия, завладѣна и разрушена отъ турцитѣ следъ Чирменската битка (1371 г.). Завладяването ѝ станало не безъ съпротива, поради което мѫжкото население било избито и прогонено, а женитѣ отведени въ пленъ, нѣкои отъ които продадени за робини на венециянски търговци по егейскитѣ пристанища*). Днесъ значителна часть отъ крепостнитѣ зидове и основи сѫ запазени.

Ефремъ или Ефриемъ, която споредъ Вилхардуина (французки лѣтописецъ, участникъ въ IV кръстоносенъ походъ) е отстояла 5 дни на западъ отъ Одринъ. Тая крепость несъмнено е била при сегашното село Ефремъ-кьой, тамъ, дето Бургасъ-дере се влива въ р Арда**).

Устра или Устрой, голѣма, солидна, построена на широка

---

*) Д-ръ Ив. Сакъзовъ. Новооткрити документи за българи продадени роби въ края на 14 в. Сп. „Македонски прегледъ", год. VII, кн. 2—3, стр. 1—62.

**) Иречекъ. Пѫтуване изъ България, стр. 393—394.

площь съ извори въ срѣдата крепость. Тя отстои 3—4 часа североизточн отъ Златоградъ, при едноименното българомохамеданско село. Послеценъ пжть тя е влизала въ предѣлитѣ на българската държава следъ 1254 год., когато я превзелъ Михаилъ Асенъ ведно съ крепоститѣ Перперекъ, Ефремъ и Кривусъ*). Днесъ сж запазени грамади камъни отъ разоренитѣ зидове. Има повѣрие, че съкровищата му сж хвърлени въ извора.

Кривусъ, споредъ Иречека, била между Перперекъ и Ефремъ**). Това опредѣление, обаче, не ще да е вѣрно, понеже Кривусъ въ турски обратъ на речьта несъмнено е послужило за име на Егри-дере (егри, тур. криво), днесъ Ардино. И наистина, въ околностьта на тоя градъ има на нѣколко мѣста развалини отъ укрепления. Първо, на височината Ириджакъ (или Егриджакъ), западно отъ Ардино, разправятъ, че има следи отъ стара крепость „Градище", а близо до него е и махалата Ириджакъ. Второ, североизточно отъ тамъ, при устието на р. Чамъ-дере, има сжщо развалини отъ голѣма крепость, наричана по турски Хисаръ-алтж, градена съ хоросанъ и камъкъ, а и Арда тамъ извива въ съвършенно крива линия. Крепостьта е била на високата каменна тераса, отъ гдето се открива широкъ кржгозоръ. Очертаватъ се добре основнитѣ зидове, нѣколко водовмѣстилища, а намирани сж и стари медни монети. Трета развалина отъ старо укрепление има и на срещната страна на Арда, при върха Холла, Долно-Праховско землище. И тамъ сж запазени основитѣ. Има предание, че при нашествие на турцитѣ тамъ е станало кръвопролитно сражение, та конетѣ газили кръвь до шия. Близо до развалината е и турското село Егри-буджакъ (Криво-огнище), което сжщо напомнява Кривусъ. Всички тия развалини, обаче, още никакъ не сж проучвани.

Кривусъ последенъ пжть е била българска презъ времето на царь Михаилъ Асена. Когато въ 1254 г. умрѣлъ императоръ Ватаци и го наследилъ Теодоръ Ласкарисъ, Михаилъ Асенъ незабавно се впусналъ въ Родопитѣ и съ помощьта на мѣстнитѣ жители, „които били българи и на драго сърдце преминавали на

*) Иречекъ. Пжтуване изъ България, стр. 347.
**) Пакъ тамъ и История, стр. 394.

страна на своитѣ едноименници", си взелъ отнетитѣ по-рано презъ 1246 г. крепости въ вжтрешностьта на планината, а именно: Перперекъ, Ефремъ, Устра, Кривусъ, а само Мъньякъ си остана-ла на византийцитѣ*). Види се, последната тая крепость била нейде на страна, или била здраво укрепена, та останала непревзета.

Въ тая область на Арда е имало още две по-малки укреп-ления: Патмосъ и Брусинъ или Прусинъ, които, обаче, съв-семъ не сж известни.

Мъньякъ или Мониакъ се е намирала „два дни пжть на западъ отъ Ефремъ, въ хубавата долина на Арда"**). Такова название на мѣстность или подобно на него не е запазено, но по тъй опредѣленото разстояние, тая крепость е била пакъ, или въ днешната Ардинска, или въ Кърджалийската околии. То е може би споменатата развалина при Чамъ-дере, или нейде по-на югъ, а г. Ив. Велковъ я посочва източно отъ Кърджали при спир-ка Желѣзни-врата, на скалистия връхъ Хисаръ-алтж***). Тамъ има останки отъ голѣми сгради и мѣстностьта е оградена съ от-весни скали и стръмни склонове, та представлява естествена кре-пость. На върха й, съ широкъ просторъ на всички страни, се очертаватъ добре крепостни основи и може да се направи науч-на възстановка. Близо до крепостьта сж откривани и стари гро-бове. Срещу тия развалини, презъ рѣката Арда, е имало още ед-на крепость, наричана днесъ „Хисаръ-юстю". И тамъ сж разкопа-вани основитѣ на стари зидове, обаче, нито тя, нито „Хисаръ-ал-тж научно още не сж изследвани.

Името Мъньякъ се среща често въ историята. По време на Латинската империя единъ фландърски рицарь, Рение, съ титла Пловдивски дукъ, стоялъ обсаденъ въ станимашката крепость по-вече отъ година. Положението на него и това на петнадесетьтѣ му рицари станало толкова мизерно, че въ нѣмотията си тѣ изяли

*) Проф. В. Н. Златарски. Едно историческо известие отъ XIII в. за родопското население. Сп. Родопски прегледъ, год. III (1932), кн. 1-2, стр. 2 и Иречекъ, История, стр. 347

**) Иречекъ. Пжтуване, стр. 394.

***) Сборникъ „Източно родопската область" изд. д-во зап. офицери—Кърджали, стр. 34.

всичко, включително и конетѣ си. Въ това време императоръ Хенрихъ воювалъ съ византийцитѣ при Димотика. Презъ юний 1206 г. той ги прогонилъ и отъ тамъ презъ Одринъ потеглилъ на западъ по Ардината долина за да дири Рение. На 28 юний с. г. той стигналъ и се настанилъ въ крепостьта Мъньякъ. Отъ тамъ изпратилъ единъ отрядъ рицари подъ водителството на летописеца Вилхардуинъ, които за три дни пѫть „презъ опасни неприятелски земи“ наближили крепостьта надъ Станимака. Рение ги забелезалъ една сутринь отъ бойницитѣ (мазгалитѣ) на крепостьта и отначало ги взелъ за неприятели, но като позналъ, че сѫ негови сънародници, страхътъ му изведнъжъ се преобърналъ на силна радость. Рицаритѣ най-сърдечно се посрещнали и устроили гостоприемство въ близкия градъ. На другия день всички, освободители и освободени, се върнали обратно при императора въ Мъньякъ*). По тъй описаното разстояние и мѣстность може да се приеме, че визираната крепость е въ посочения районъ. Французитѣ отъ Мъньякъ до Станимака сѫ минали по една отъ двѣтѣ посоки: първо, нейде презъ Кара-тепе, Тополово и севернитѣ приполия на Родопитѣ, или презъ бърдото Безиргенъ, Караколасъ, Монастиръ, Лѫкавица, Югово, Бачково и пр., които мѣста напълно отговарятъ на споменатитѣ „опасни неприятелски земи“.

Козникъ. Тая крепость споредъ досегашнитѣ исторически описания се смѣта за неизвестна. Това, обаче, не е до тамъ вѣрно. За нея може да се посочи една отъ развалинитѣ въ течението на Горна Арда. Тамъ има две такива, които силно напомнятъ за Козникъ. Едната е югоизточно отъ Рудоземъ (Паласъ) високо въ планината и се нарича по турски Кечика, което на български ще рече Кози-камъкъ. Има остатъци отъ зидове, варь, грънци и др., а околнитѣ жители разправятъ, че тамъ е живѣлъ Римъ-папа, водопровода му идѣлъ отъ височината Брезоско, ималъ и каменень пѫть за Равнища при Топуклу, дето ходѣлъ съ колесница на съборъ и пр. Другата развалина е „Кальота“, намираща се на часъ и половина северозападно отъ с. Могилица (Тозъ-

*) Сп. „Родопски Напредъкъ“, год. II, кн. 1, стр. 34 — 44. Иречекъ. История, стр. 318 и Пѫтувания, стр. 394 и 426—427.

бурунъ), въ подножието на върха Козия. Край нея е минавалъ стария пжть отъ Срѣднородопието къмъ Драмското поле. Запазени сж следи отъ стенитѣ, а има сжщо и останки отъ пжтя-калдъръмъ. Вѣроятно тя е служила и за кервансарай.

И крепостьта Козникъ се споменава въ историята. Последенъ пжть тя е влизала въ предѣлитѣ на българската държава около срѣдата на 14 вѣкъ. Знае се, че византийската императрица Анна Палеологъ дала като възнаграждение на царь Иванъ Александра за обещаната помощь противъ Кантакузина гр. Пловдивъ съ крепоститѣ: Цепина, Крицмосъ, Перистица, Св. Юстина (Устина), Стенимехосъ, Воденъ и Аетосъ съ Козникъ*). Отъ тъй изброенитѣ крепости само Аетосъ съ Козникъ се смѣтатъ неизвестни. За Аетосъ говорихме, че е крепостьта надъ гр. Смолянъ, а тъй като Козникъ е отстояла на югъ и въ съседство съ Аетосъ, то не безъ основание може да се посочи, че тя е една отъ споменатитѣ развалини.

Подвисъ или Повисдосъ, за която споменува Кантакузенъ, че измежду немалкото селища въ покрайнината Меропи (Горна Арда) имало и две укрепени — Св. Ирина и Повисдосъ**). Повисдосъ, не ще съмнение, е етимологизувано отъ славянското Под-висъ и се намира източно отъ с. Устово при българомохамеданското селище Градотъ. Основитѣ и зидоветѣ на крепостьта сж добре запазени, а долу, подъ висинето, има и селище Подвисъ.

Околностьта на тая мѣстность има интересно минало. Тамъ сж селищата Тикале, Градотъ, Селището, Влахово, Стража и др., които названия не сж безъ връзка съ миналото на тоя край. Надъ Влахово е Корвава-стена, а надъ нея, по бърдото Друмъ, има мѣстность Боже-име, дето всѣко лѣто околнитѣ помаци се събиратъ на молебствие и колятъ курбанъ.

Споменатата наредъ съ Подвисъ крепость Св. Ирина не се знае точно кжде е, но знае се, че отъ това неизвестно укрепление сж отишли пратеници при царь Кантакузена да искатъ назначаването на Момчила за управитель на тѣхната областъ. Види се, тя е била на страни отъ Момчиловата държава, но все пакъ

*) Иречекъ. Пжтувания, стр. 391 и История, 390.
**) Иречекъ. Пжтувания, стр. 392.

край границата. Тя може би е развалината Турлата задъ вододѣлното било Роженъ — Караманджа— Карлъкъ, въ землището на с. Солища.

Беадносъ е кулата при с. Беденъ, Девинско. За нея споменува Кантакузенъ тамъ, дето изброява крепоститѣ въ планинския край Морра*). Зидоветѣ ѝ до сега личатъ, и основитѣ ѝ сѫ запазени. Тамъ при нашествието на турцитѣ се е укрепилъ и защищавалъ юначния Гордю войвода**).

Освенъ изброенитѣ до тукъ укрепления, въ Родопитѣ е имало още много такива, по-малки или по-голѣми, което личи отъ многобройнитѣ развалини и предания. Отъ тѣхъ по значителни сѫ следнитѣ:

„Кальота“ надъ гр. Смолянъ, за която вече говорихме. (стр. 43)

„Кальота“ при с. Кошница, Смолянско, дето пещерята и каменната чучка били оградени съ зидъ подъ формата на пръстенъ. Презъ време на война неприятелитѣ хвърляли стрелитѣ си презъ Арда отъ срещния ридъ подъ мах. Милково. Намирани сѫ парчета отъ стрели, стари монети и др. А западно отъ селото една равна ливада се нарича „Хорището“. Тамъ при единъ яръ е намѣренъ пръстенъ сѫдъ надъ перустия съ вкаменѣло ястие, но всичко е унищожено.

„Кальота“ подъ с. Петково, на единъ връхъ между с. Старо-село и Арда. Забелезано е въ миналото мравки да изнасятъ тамъ просени зърна изподъ земята.

„Градището“ въ височинитѣ край мохамеданското село Стояново съ останки отъ миналото — евелденъ калма.

„Хисарлѫка“, Кальота или Градището, има мѣстности и край селата Жълтуша (Сарѫ-кѫзъ) и Долно прахово, Ардинско, а сѫщо и въ Златоградско, всички свързани съ едно или друго предание.

„Турлата“ край с. Солища, Девинско, е сѫщо стара крепость. Тя е единъ високъ връхъ подъ формата на правиленъ конусъ. Най-високата му часть е обкрѫжена съ зидъ два метра ши-

---

*) Иречекъ. Пѫтувания, стр. 391.
**) В. Дечовъ. Миналото на Чепеларе, кн. I, стр. 17—18.

рокъ, отъ който постоянно се ронятъ камъни и хоросанъ. Названието му „турла“ е французко и значи кула. По свойствата на българския езикъ, обаче, опредѣлителниятъ членъ ла е миналъ въ края и като така, вмѣсто ла-туръ, е станало турла.

„Кальота“ край с. Фотенъ, Девинско, която по своя размѣръ личи, че не ще да е била малка.

И т. н.

Крайната сждба на всички тия кули и крепости споредъ преданията е тая, че тѣ сж разрушени и селищата имъ изчезнали презъ първитѣ години на турското владичество въ тоя край. Какъ е станало това, ще видимъ по-нататъкъ.

ПЖТИЩА. Пжтищата въ Родопитѣ презъ срѣднитѣ вѣкове не били по рѣчнитѣ корита и дълбини, както днесъ, а по билата на планинитѣ. И много естествено, при тогавашния общественъ и военenъ строй, когато хората се биели съ камъни, стрели и боздугани, да се правятъ пжтища по низинитѣ и деретата, е било работа рискувана и несигурна. Тогава пушки и топове нѣмало, та побеждавалъ тоя, който владѣе височинитѣ. Първи, които направили по-солидни пжтища презъ Срѣднородопието, били римлянитѣ. Предназначението на по-главнитѣ отъ тѣхъ било да свързватъ градоветѣ отъ Маричината долина съ тия отъ Бѣломорието. Сжщевременно свързвали и селищата около крепоститѣ, минитѣ и руднитѣ работилници. Най-главниятъ римски пжть презъ Родопитѣ бизъ тоя идещъ отъ Неврокопъ (Никополеосъ адъ Нестумъ) презъ Батакъ—Бесапара—Бактунъ и Пазарджикъ. Отъ него и паралелно съ него имало още нѣколко пжтя. Доколкото е известно отъ предание и нѣкои веществени следи въ Срѣднородопието и Смолянско е имало два по-главни пжтя. Единиятъ е идвалъ отъ Стенимехосъ, презъ височинитѣ край Бачковския монастиръ, пресичалъ Юговската рѣка при Дълбината (Юговскитѣ ханчета), отъ тамъ нагоре вървѣлъ презъ среброоловнитѣ мини Лжкавица и презъ старото селище Монастиръ се изкачвалъ на височината Каракуласъ. Отъ Каракуласъ вземалъ югоизточно направление, минавалъ презъ крепоститѣ въ Ардинско—Кривусъ и Мъньякъ, а отъ тамъ по билото Саржъ-яйла отивалъ право въ крепостьта Устра. Отъ Устра пъкъ презъ Златоградско и Кирково

поле (Машколе) прехвърлялъ южнитѣ Родопи и свършвалъ въ Кумуцена (Гюмюрджина). Отъ Лжкавица се отдѣлялъ единъ клонъ, който презъ Златна гармада, Калъчъ-бурунъ, Виево и Друмъ (при Стража) водилъ за Подвисъ и отъ тамъ къмъ крепостьта Козникъ (Кечика при с. Рудоземъ). Отъ Козникъ и Маданъ, нейде презъ височинитѣ, Шахинъ и Алемъ-тарла свършвалъ въ Перитеорионъ, тамъ, дето залива Буру-гьолъ, отива въ приполието. Тоя пжть ималъ разклонение отъ Калъчъ-бурунъ презъ Дели-Брахомица, Роженъ и Караманджа къмъ Пашмакли, сега Смоленъ. Отъ Смоленъ пъкъ презъ възвишенията надъ Турянъ, Арда и Кушларъ отивалъ къмъ Драмското поле. Презъ тая посока вѣроятно е миналъ въ 1706 г. французкия лѣкарь пжтешественикъ Полъ-Люкасъ. Другиятъ по-главенъ пжть почвалъ отъ Пловдивъ и презъ Бѣла-черква, Карамандра, Персенкъ стигалъ до Чепеларския чалъ. Отъ Чалътъ презъ билото Ардашлж, Инжекароското (дето има следи отъ калдъръмъ и дълбоки прорѣзи отъ старъ пжть, обрасли съ вѣковни дървета), Студенецъ, Караманджа и Друмъ е прехвърлялъ долината на Черна при Райково и отъ тамъ презъ Смилянъ, Олу-еле, Ченгене-исаръ, Кара-ахматъ, Руенъ и посрѣдствомъ Момчиловата крепость при Ксанти е свършвалъ при старата Абдера (Булустрабурунъ). Този е билъ най-кжсия пжть отъ Пловдивъ за Бѣломорието.

Това сж били по-главнитѣ пжтища въ Срѣднородопието, които се използували най-вече лѣтно време за търговски и други цели въ срѣднитѣ вѣкове, а по-сетне и отъ турци, юруци, българи и др. дори до най-ново време. За военни цели тѣ били неудобни, тѣсни и опасни, та презъ тукъ минавали по-малки отряди, а главнитѣ полкове обикаляли презъ полетата. Въ страни отъ тѣзи пжтища, въ лѣво и дѣсно, по съседнитѣ била се отдѣляли още много по-второстепенни пжтеки, които свързвали селищата и крепоститѣ. Отъ тогава на много междуселски стари пжтища е останало названието друмъ, и то предимно по билата. Следитѣ имъ, обаче, днесъ сж почти изгубени, нѣкои сж отнесени отъ пороища, други обрасли съ гжсти гори или храсталаци, и само тукъ-таме се срещатъ дълбоки прорѣзи или останки отъ калдъръмъ.

ЕЗИЧЕСКИ СТАРИНИ. Старини отъ предхристиянско време въ Срѣднитѣ Родопи се намиратъ сравнително малко. Отъ историята се знае, че най-голѣмата езическа старина въ тая область е светилището на богъ Дионисий, построено отъ бесситѣ на „нѣкоя висока планина“, днесъ още неизвестна. Отъ значение ще е смѣтаме въ връзка съ това светилище да изнесемъ нѣкои предания и легенди за върха Ченгене-исаръ, който дали има нѣкакво общо съ оная „висока планина“ и знаменитото бесско светилище, точно не се знае. Тоя връхъ е много характеренъ. Представлява висока правилна купола съ широкъ погледъ къмъ цѣлото Бѣломорие, дори до Атонъ, а така сжщо и на северъ до Чилъ-тепе, Карлъкъ и Пиринъ-планина. Върхътъ е обезформенъ отъ копаене окопи презъ време на войнитѣ, но непосрѣдствено отъ него по северния му склонъ, сега гора, се намира голѣмо множество разхвърлени камъни, обработени и четвъртити като отъ старъ строежъ. Сжществува следната легенда: Нѣкога въ „еленско“ (антично) време, когато по тия мѣста нѣмало още нито християни, нито мохамедани, а планинитѣ сж обитавали нѣкакви безбожни люде — ченгене — цигани, на тоя връхъ е имало голѣма бино (постройка). Тамъ се събирали да се кланятъ и молятъ най първитѣ хора отъ цѣлото племе. Палели се грамадни огньове, които се пръскали по небето и така се явявала свѣткавица; събирала се много вода, която се пръскала въ видъ на дъждъ да напоява околнитѣ полета. Върхътъ на сградата се е смѣтало да стигне до небето и отъ тамъ да се „пуска“ (стреля) противъ Бога. Богъ, обаче, се разсърдилъ и „рьойналъ“ сградата. Камънитѣ се разпилѣли въ страни отъ върха и съ това се турило край на постройката. Това е само една легенда, която не би трѣбвало да се отминава при бждещитѣ проучвания и търсения прочутото светилище на бесситѣ.

Несъмнена старина отъ тракийско време сж и „Вѣтерницитѣ“, могили на брой 3 — 4 въ мѣстностьта Карачелебийца, Пргледско землище. Около тѣхъ цѣлата площь е прошарена съ остатъци отъ счупени грънци. Правени сж малки разкопки и споредъ намѣренитѣ вещи тѣ се отнасятъ къмъ VI и V в. пр. Христа.

Следи отъ древно време има и по скалитѣ надъ гр. Смо-

ленъ. Една отъ тѣхъ се нарича Турлукъ, която дума наумява нѣщо за латинитѣ или французитѣ. (Туръ на френски значи кула.) Подъ Турлука на една отвесна каменна площь има две валчести дупки, правилно издълбани около единъ метъръ дълбоки и толкова широки. Личатъ следи отъ удари, което значи, че човѣшка ржка ги е дълбала. Служили сж вѣроятно за скални гробове или пъкъ за нѣкакви скривалища. Може да сж предизвикани и отъ падащъ метеоръ, но въ никой случай не сж естествени. Срещу тия дупки на единъ отвесенъ камъкъ има надписъ, съ букви и рѣзки, прилични на тия по Тракийския конникъ. Сжщо такива черти и рѣзки има и по единъ каменenъ блокъ въ мѣстностьта Бордо, въ подножието на върха Кальота. Дали тия надписи и знаци означаватъ нѣщо и иматъ ли нѣкакво археологическо значение, не се знае, понеже не сж виждани отъ никакъвъ специалистъ.

На върха Кàрлъкъ преди десетина години иманяри открили на една чучка подъ Пириликя три стари гроба. Двата отъ тѣхъ били празни съ пепель на дъното, а въ единия намѣрили само единъ човѣшки черепъ и една златна гривня. Вѣроятно следъ нѣкое сражение тамъ е била погребена главата на нѣкой убитъ тракийски вождъ.

Югозападно отъ Девинъ има една мѣстность „Вертоградъ", която по нѣкои находки въ оксолностьта личи да е отъ езическо време. Може би е съвременна на старата Бессапара. Наблюдавано било мравки да изнасятъ изъ подъ земята просени зърна. Името на тая старина наподобява малко Вартохокастронъ, за която споменува Иречекъ, че била нейде къмъ Кричимъ или Бактунъ.

ХРИСТИЯНСКИ СТАРИНИ. Много повече старини се намиратъ въ околията отъ християнско време. Въ миналото Родопитѣ били прошарени съ множество монастири, храмове, параклиси, оброчища и др. Нѣма селище, мохамеданско или християнско, въ околностьта на което да нѣма на десетки мѣста струпани купчини камъни, грамади и развалини, съ имена на християнски светии и традиции, всички свързани съ едно или друго предание. Всички тия християнски паметници били издигани отъ населението отъ благочестиво настроение или пъкъ отъ тщеславие, подъ влиянието на византийската култура, за да се величаятъ

имената имъ като „ктитори и приложници". Затова на всѣки ридъ и връхъ въ Смолянската область, подобно на днешния Асеновградъ, се бѣлѣели множество църкви и параклиси. Подържали се отъ дарения, завещания, помощи и посещения.

По-голѣмо монастирище въ миналото е имало въ мѣстностьта Варадилъ, между с. Д.-Райково и Чокманово. Сега отъ преди 50—60 години то е възобновено въ монастиря „Св. Атанасъ".

Подобна мѣстность наричана „Монастирьтъ" се намира и надъ гр. Смоленъ, между скалитѣ Соколца и Турлукътъ. Тамъ има разхвърлени камъни и до скоро овчари забелезвали между храститѣ основи на зидове и добре запазенъ входовъ прагъ.

Западно отъ гр. Смоленъ въ припека между Голѣмата и Малка Стена, сега гора, има развалини отъ сгради и чешми. Нарича се Димовъ-пожаръ Нѣкога и тамъ сж живѣли християни, които следъ поголовното помохамеданчване се премѣстили въ сегашния Смоленъ. Махалата имъ при казармата, макаръ и мохамеданска, и до днесъ се нарича Димовъ-пожаръ.

Въ Кукуцкото дере, западно отъ Смоленъ има една мѣстность наричана Хайдутска черква. Тамъ преди нѣколко години райковски иманяри намѣрили хубавъ и дорбе запазенъ тунченъ кръстъ. Тоя кръстъ сега притежава В. Бозуковъ, отъ с. Райково.

Задъ върха Кайнадина по спусъкътъ къмъ с. Пещера има черковище съ неизвестенъ светия, което се нарича Божеиме.

Подъ с. Пещера има малка мохамеданска махала, която се нарича Марино.

Съседно пъкъ на Турянъ е чисто мохамеданското селце Милково.

Върхътъ между помашкото село Черешово и махалата Ухловиче се нарича Чорквата.

Превалътъ пъкъ надъ Агушовитѣ чифлици и Попрелка се нарича Гробето. Младиятъ Нурединъ Агушевъ, ученикъ отъ Пловдивската гимназия, презъ 1937 г., е любопитствувалъ и открилъ единъ християнски гробъ съ изгнили кости и нѣкакъвъ пръстенъ сждъ.

Северно отъ Черешово е село Димово. Населено е само съ мохамедани. Надъ него има единъ връхъ — равна площь, нари-

чана Хорището.

Върхътъ между с. Тозъ-бурунъ (Могилица) и Буково се нарича Чорква.

Западно отъ Тозбурунъ има чисто мохамеданска махала Елинденя.

За върхъ Комътъ надъ с. Сивино (Текиръ) съществува предание, че има подземна църква. Вратитѣ ѝ били запазени и се виждали нѣкога. Въ време на помохамеданчването, тамъ прибѣгвали християнитѣ да се пречистяватъ и затова върхътъ се нарекълъ Комътъ.

Източно отъ Комътъ, въ Чамджаско землище, има единъ ридъ, който се нарича Чорква, а по-надолу Гробето. Напоследъкъ любопитни помаци копали и открили нѣколко гроба, въ които се намѣрили стомни, паници и др.

Въ Мустафчовското дере (сега въ гръцка територия) на една равнина всрѣдъ нивитѣ има развалина наричана Мусагенъ. Предава се, че било християнска църква или монастиръ, изгорѣнъ отъ турцитѣ. Никой отъ околнитѣ помаци не смѣелъ да го обработва или разрушава, понеже „сайбията" на монастира „скесвалъ" всѣки приближилъ се тамъ мохамеданинъ.

Въ с. Шахинъ (пакъ въ Гърция) има теке, което било параклисъ Св. Костантинъ, а Св. Елена е била на срещна страна отъ рѣката, също преобърната на теке, но изоставена. Преди 40—50 години селото налетѣла нѣкаква болесть. Умирали младитѣ жени. На една се пресънило, че трѣбва да се възобнови текето. Възобновили го и болестьта спрѣла. Това нѣщо суевѣрното население отдало на текето. Въ селото имало едно момче голѣмъ пакостникъ. Когато зидаритѣ довършвали текето и поставили „кукалька" на пакрива, това момче я замѣрвало съ камъни и найсетне я ударило и тя паднала долу. Тозъ часъ нѣщо „чарптисавело" момчето, „сгорчило го" и то се затъркаляло по земята. До вечерьта на същия день умрѣло. По тоя или по другъ поводъ, но населението въ Шахинъ пазѣло силна почить къмъ християнскитѣ светии Константинъ и Елена.

Околностьта на българомохамеданскитѣ села Елховецъ (Енуздере) и Смилянъ сж пълни съ старини и останки. Върховетѣ

около м. Вълчанъ красноречиво говорятъ за християнското минало на тоя край. Наричатъ се: Св. Тодоръ, Св. Елена, Медената Богородица, Елинденя и др. А тамъ има и една чисто мохамеданска махала, която се нарича Иванъ-кедикъ.

Подъ с. Смилянъ, отъ срещната страна на Арда, тамъ дето се влива Аламидерското дере, има една мжчнодостжпна пещера, а надъ входа й правилно нарисуванъ кръстъ. Може би тамъ въ миналото се е подвизавалъ нѣкой християнски пустинникъ.

Надъ с. Устово, по спусъкътъ отъ Стража има връхъ и развалини, които се наричатъ Поповица. Тамъ било монастиръ или църква, въ която живѣлъ и я защищавалъ нѣкой попъ войвода.

Задъ Корвава стена, тоже Устовско землище, има една мѣстность Божеиме, кждето околното мохамеданско население всѣко лѣто въ опредѣленъ день се събира на молебствия и колене курбанъ.

Край с. Хасовица преди десетина години копаели за гробъ и открили старъ такъвъ, обърнатъ на изтокъ съ полуизгнили кости. Въ него намѣрили и кадилница въ форма на стомничка.

Въ землището на с. Момчиловци (Г.-Дерекьой), въ мѣстностьта „Поляната" преди 15—20 години случайно, при орань, сж открити сжщо стари гробове, оградени и покрити съ плочи. И тамъ е намѣрена стомничка и нѣкакви монети.

Знае се, че старото име на мохамеданското село Соуджукъ (сега Върбина) е Вълчево. Сочи се мѣстото, дето била чорквата, а така сжщо и на параклиса „Св. Георги". А близо до Соуджукъ има махала Стайчинъ-долъ. Тая покрайнина е населена изключително отъ българо-мохамеданско население, но има много християнски названия на мѣстности. Тамъ има с. Стояново, а въ Долащърска община-махала Вълчанъ-дере. Отсрещна страна на Арда има единъ връхъ, който се нарича Свѣтилекъ.

Селото Монастиръ-махала е върху развалинитѣ на старо монастирище. При копаене основитѣ на сегашнитѣ кжщи и обработване градинитѣ сж намирани стари желѣзни предмети, кипче, кръстове и др. Подъ селото сж открити и стари гробове. А нейде въ околностьта на Лжкавица се предава, че имало подземна съкровищница отъ второто българско царство, когато сж работе-

ни минитѣ.

Въ мѣстностьта Имареть-дере има сжщо развалини отъ стари черкви, постройки и гробища. Преданията ги свързватъ съ Бачковския монастиръ. Унищожени били при нашествието на турцитѣ. Напоследъкъ тамъ е възобновенъ параклисъ „Св. Богородица".

Изворътъ Момина-вода е свързанъ съ легенда, че тамъ бѣгала нѣкаква мома отъ потурчване.

Задъ билото Касъмъ-дере въ Богутевско землище има една мѣстность наричана Селището. Сега тамъ сж си построили кжщи нѣколко селяни отъ Момчиловци. При копаенето сж открити стари зидове, нѣкакви монети и желѣзни кръстове. Въ Богутевско има още мѣстности наричани: Ивановъ каменъ, Марина чука, Русина ела и др.

Въ с. Дрѣново се празднува по тържественъ начинъ Герьовдень. Тогава мохамеданитѣ колятъ курбанъ и прекарватъ въ веселие и пѣсни, като обясняватъ, че това правятъ за да не вали градъ. Преди 30—40 години тамошна една мохамеданка носила на Никулдень въ с. Павелско у свои познати християни по една крина пшеница, даръ за обичайния рибникъ, за да се присъедини и тя къмъ празденството, понеже така била запомнила отъ стари времена.

На връхъ Роженъ, точно тамъ, дето става събора на 9 августъ, има развалини отъ параклисъ Св. Кирикъ. При възобновяването му, преди нѣколко години, се открили добре основитѣ на старата църква и груби зеленикави стъкла. Кога е разрушена, точно не се знае. Намѣренъ билъ и гробъ съ човѣшки скелетъ, но вѣроятно отъ по-ново време.

А на върха Адабурунъ, Проглецко землище, върху стара гармада и развалини има параклисъ Св. Илия. Тамъ нѣкога се явявалъ, ужъ, старъ човѣкъ, който сушилъ паритѣ си на слънце. Единъ долнодерекьойски говедарь случайно видѣлъ това и си напълнилъ чантата, но се повърналъ да вземе още, и затова старецa го „чарптисалъ" и той бежащимъ и падащимъ се отзовалъ чакъ долу въ мѣстностьта Болсковица.

Височината между с. Прогледъ и Пампоровото се нарича „Светицата". Предание има, че било старъ монастиръ и сега, пре-

ди 40—50 години, тамъ се явило на дерекьойски жетварки едно видение, прибулена мома, която имъ говорила, че е светица отъ оня монастиръ и пр., и пакъ се загубила. Тамъ сега проектиратъ да се построи църква за курорта Пампорово.

На върха Мезаръ-кедикъ (при Карлъкъ) сж открити много гробища оградени съ плочи и обърнати на изтокъ. Намѣрени сж полуизгнили кости и разни украшения, гривни и пръстени, което значи, че сж погребвани и жени. Вѣроятно тия гробища ще сж останали отъ пастиритѣ каракачани обитаващи лѣтно време по тия мѣста, още отъ 11 в., дори до най-ново време. Предание има и пѣсень, че нѣкога тамъ ставалъ голѣмъ съборъ „отъ деветь села голѣми", който продължавалъ цѣла недѣля, отъ Петровдень до Св. Недѣля. Веднъжъ, обаче, станало сбиване по поводъ на една мома или друга причина, та се чукали и бахтали, и тъй се продвижили отъ Чурика до прохода долу, дето въ резултатъ се натъркаляли много убити и ранени. Умрѣлитѣ били погребани тамъ и затова мѣстото се нарекло Мезаръ-кедикъ, (мезаръ, тур. гробъ). А ето и самата пѣсень:

Сабрали са са сабрали,
На високана планина,
Отъ деветь села голѣми,
Голѣмьенъ сирѣнъ да правятъ,
Петрувдень света Нидѣля.
Старине ядотъ и пиьотъ,
Младине хоро играятъ,
Вдовици на край сидѣха,
И Богу си са молѣха:
„Боже ле, мили Госпудю,
Дано ни дойде Страхила,
Страхила страшна вайвода,
Сирйѣенъ да ни развали".
Още си дума думаха,
И Страхила си са зададе,
Фсички му диванъ станаха.
Адно вдовиче копеле,
Лю то му диванъ ни стана,
И си Страхилу думаше:
„Страхиле, страшна вайводо,
И мене е майка кутила,
Кутила още гльодала,
И мене кайну и тебе,
Защокъ да та посрещна?... и т. н.

Станалъ скандала и тъй се прекратилъ обичаятъ да става тамъ съборъ до наше време. Сжщиятъ се възобнови презъ 1937 год.

При копаене пжтя между с. Солища и Турлата е намѣрена една срѣдновѣковна желѣзна стрела, която се запазила въ общината.

Старини отъ срѣдновѣковието сж откривани и въ с. Солища. Преди години тамъ е намѣренъ камененъ надписъ съ латински букви, който е предаденъ на Пловдивския археологически музей. Откритъ е сжщо единъ гробъ, ограденъ съ плочи и съ стрити на прахъ кости. Въ него намѣрили металически прѣстенъ, който до скоро се пазелъ у свещ. Сава Мирчевъ. Сжщия поради оригиналностьта му се вземалъ отъ любители артисти въ селото за представления и понастоящемъ е изгубенъ.

Развалини отъ стари постройки има въ мѣстностьта Ливадица подъ върха Ешекъ-кулакъ.

Интересно минало има и с. Гела. Тамъ мѣстото и околностьта на църквата „Св. Богородица" нѣкога било монастиръ. Откривани сж части отъ водопроводъ идещъ отъ Карлъкъ. Около монастиря имало постройки за аскети и подвижници. При строежа на сегашната църква се открилъ гробъ на духовно лице. Всичко било изгнило. Намѣрила се запазена само една златна монета. Сжщата се пази и до днесъ у църковния касиеръ. Спoредъ г. Д. Цончевъ, директоръ на Пловдивския народенъ музей, тя е отъ римския императоръ Юстинъ (518—527 г.) Предание има, че монастиря и селището край него сж унищожени презъ време на найтъмното робство, когато сж върлували тъй нареченитѣ яничери. Отъ тамъ било взето едно момче за яничерския корпусъ. Следъ много години, то като възрастенъ и фанатизиранъ вече яничеринъ, дошълъ въ тоя край и билъ познатъ отъ своитѣ съселяни и свещеника. Затова се разлютилъ и заповѣдалъ да се предаде на пленъ и пожаръ монастиря и селото.

Село Беденъ, Девинска околия, нѣкога е било християнско. При копаене основитѣ на новия общински домъ се открили много гробища и каменни надгробни кръстове. Нѣкои отъ тѣхъ се запазили на тавана на общината. Това селище е свързано съ крепостьта Беаднось, за която споменахме. При помохамеданчването му последния имъ свещеникъ, подъ прекоръ Шошенския

попъ, се прибралъ при потурчения си братовъ синъ въ с. Широка-лжка. Тамъ и умрѣлъ и билъ погребенъ по християнски отъ внуцитѣ си мохамедани. Сетне, когато тамъ се заселили и християни и изникналъ въпроса где да се построи църква, намѣсили се и помацитѣ потомци на тоя свещеникъ и казали гроба му, за да се одобри онова мѣсто за църква. „Копайте тува, казвалъ за увѣрение единъ отъ тѣхъ, това е гробътъ на нашия стрико попъ". До тогава това мѣсто било нѣщо като оброчище. Като заработили, открилъ се наистина гробътъ на свещеника.

При сегашнитѣ Беденски бани презъ 1908 г. единъ турски офицеръ, Муадинъ ефенди, наредилъ да се прокопае и почисти топлия изворъ. При копаенето въ основата на каптажа се намѣрилъ камъкъ съ старо изображение на кръстъ. Извора билъ почистенъ и кръста наново поставенъ въ зида, дето сега изтича топлата вода.

За мѣстностьта Забралъ, при Дѣвинъ, има предание, че нѣкога, когато околнитѣ села били християнски, тамъ се събирали на Богоявление да „мѣтатъ кръста". Селото Настенъ тогава било долу, при моста, но следъ помохамеданчването се премѣстило горе, дето еималъ колиби нѣкой си Настасъ, и отъ тамъ името му станало Настенъ.

Мѣстото, дето е сега гр. Девинъ, има предание, че нѣкога било гробища, а селищата били по околнитѣ височини. Затова тамъ се сочатъ мѣста на стари селища и крепости, всѣко съ по една история. Тамъ има мѣста наричани: Каурското кале, Църквата, Гяуркъшла, Милото Господи, Червената стена, Бабинградъ, Селище, Каурско гробе, Калугера, Кърваво огнище, Посестра и др., всички свързани съ турското нашествие или съ поголовното помохамеданчване.

Село Триградъ сжщо се слави съ много християнски предания и минало за разрушени монастири, селища и др.

Въ с. Балабанъ пъкъ има фамилия Генчовци — Юсенъ Ибрямовъ Генчовъ, което несъмнено говори за неговото българо-християнско минало.

При с. Мугла, пакъ Девинска околия, споредъ показанията на нѣкои, имало на една скала изобразенъ старинненъ образъ на

„болгарски владика". Селянитѣ въ миналото го смѣтали за светиня и често ходѣли да му се кланятъ и цѣлуватъ.

Градътъ Златоградъ е сжщо много богатъ съ християнски следи и предания. Предава се, че пазарската джамия тамъ преди поислямчване края е била църква „Св. Петка". Това е разправялъ старецътъ българомохамеданинъ Байряктаря, който умрѣлъ на 111 години и билъ въ далечно сродство — трети братовчеди, съ християнската фамилия Чанлиевъ.

Интересна находка за християнското минало на тамошнитѣ мохамедани е и една църковна дарохранителница, съ изобразено разпятие на капака, която се пази въ църквата Св. Георги. Отъ преди много години тя се предавала като свещенна вещь отъ поколѣние на поколѣние у мохамеданитѣ Куцови. Последенъ я пазилъ А. Куцовъ, който преди да умре е казвалъ на мѣстния свещеникъ: „дѣдо попе, много нѣщо имамъ да ти кажа, ама да би могло да го кажа, па да си умра". Смъртьта, обаче, го изпреварила, безъ да каже това нѣщо, но на умиране извикалъ сина си и му казалъ: „въ старата кжща надъ прага на вратата има скрита кутия, която вземи и я занеси въ църквата". Синътъ направилъ това и предалъ кутията на свещеника. Какво е искалъ да каже стария, не се знае.

Интересни старини има и въ околнитѣ села на Златоградъ. Така, въ срѣдата на Недѣлино (Узунъ-дере) има мѣстность Черковището. Западно пъкъ отъ селото има развалина Светилекъ, а на другата страна — монастирище „Св. Недѣля.

При с. Лжджа, северно отъ Златоградъ, на единъ връхъ има развалина отъ голѣма сграда Градището, зидана съ хоросанъ.

Въ срѣдъ селото Ипъ-дере, югозападно отъ Златоградъ, има старо черковище наричано отъ селянитѣ Св. Елена.

Край Златоградъ има мѣстность Комкалото. Предава се, че въ време на робството тамъ се събирали околнитѣ християни да се комкатъ, но ненадейно били нападнати и помохамеданчени.

Най-старото село въ околията е Старцево (Елехче). То сравнително е запазило най-много християнски следи. По стара традиция въ известни дни се играе хоро. Край селото се намира па-

раклисъ Св. Недѣля, а по на югъ отъ него има свещенно мѣсто Кърклaрж, т. е. Св. 40 мжченици. Децата въ това село на Св. Василъ суровакали съ думитѣ „Сурова здрава и до година по-здрава.“ Правятъ се помени за умрѣли подобно на християнскитѣ. Когато седнатъ да ядатъ общо сътрапезници единъ срещу другъ си размѣнятъ по единъ залъгъ, за да се кръстоса трапезата. При споръ децата чертаятъ кръстъ на земята, или ако това не може, правятъ такъвъ отъ пръчки или сламки както казватъ: „ако си правъ, стжпи на кръста!“

Колибаритѣ около с. Кушла, Добромирска община, по стара традиция на Св. Теодоръ презъ първата недѣля на великия постъ правятъ коливо, изнасятъ го предъ нѣкое голѣмо дърво и канятъ ходжата да го пропѣе, следъ което взаимно си го размѣнятъ и изяждатъ. Тоя день за тѣхъ е голѣмъ праздникъ.

Общинското седалище Кирли е сжщо интересно. За него се предава, че нѣкога било метохъ на Бачковския монастиръ. Нарича се още Машколе, която дума нѣкои обясняватъ да произхожда ото Мжжко-школьо, т. е. училище за момчета. Следъ завладяване края отъ турцитѣ то станало имареть и джамия, каквото го виждаме днесъ. Тая джамия преди 60 — 70 години е претърпѣла основенъ ремонтъ. Работници били петковски и славеиновски зидари. Предава се, че при копаене основитѣ ѝ, работницитѣ попаднали на надгробна плоча съ надписъ, която като вдигнали, открилъ се гробъ на християски архиерей. Всичко било изнило съ изключение на скелета и металическата часть отъ короната му. Имало още единъ сждъ съ нѣкаква ароматична течность, въ която, каквато и вещь да се потопи, ставала позлатена. Тая находка сепнала и предизвикала силно смущени у мохаданитѣ. Джамийското настоятелство бърже се събрало и решило, короната да се изпрати въ Ксантийската гръцка митрополия, а гробътъ да се спотаи, като се покрие съ сжщата плоча и затрупа съ пръсть. Тъй и станало: короната била предадена въ Ксанти и следъ това следитѣ ѝ се изгубили, а за да се заличатъ следитѣ на гробътъ и се предотврати какво да е по-нататъшно търсене, надпунатъ е билъ западниятъ зидъ на джамията съ около два метра, за да включи въ вжтрешностьта ѝ тая старина. Тамъ тя се е за-

пазила дори до днесъ. Това е дало поводъ на мнозина родопци да мислятъ, че това е негли гробътъ на последниятъ български патриархъ Евтимий. Такова едно предположение, обаче, съвсемъ не може да се потвърди, понеже тамъ може да е свършилъ последнитѣ си дни и другъ нѣкой епископъ или архиерей отъ Родопитѣ или Бѣломорието, като се има предъ видъ, че при турското нашествие, или по-сетне при поголовното помохамеданчване, мнозина християнски духовници сж търсили спасение въ необятнитѣ дебри на Родопитѣ.

Преди нѣколко години, като разширявали пжтя край тая джамия, работницитѣ попаднали на още единъ свещенически гробъ Турцитѣ, бидейки силно суевѣрни, заповѣдали веднага да се затрупа и извили пжтя тъй, че да не се тъпче гроба. Следъ това забранили да се хвърля тамъ смѣть и нечистотии и мѣстото се запазило.

Освенъ това, нѣкои българомохамадани отъ тая покрайнина, когато увѣряватъ, че казватъ истината, по старъ обичай, още се кълнатъ: „да ма ослѣпи комката“, „да ма услѣпи слончицето“, „да ма скеса хлѣбътъ“ и т. н. Нѣкои се псуватъ още на „кальмана“ — кръстница. Когато женитѣ омесятъ хлѣбъ, подсмърчатъ съ уста и правятъ кръстъ надъ него, за да възкисне, иначе не хващалъ квасътъ. А въ нѣкои села до скоро се пазели, и може би още се пазятъ, като светини стари църковни вещи или книги, подобно на златоградската дарохранителница. Слушали сме, напр., че въ с. Маданъ се тайно предавала отъ дѣди и прадѣди часть отъ стара славянска книга. За подобна книга се пустна преди години една версия и въ с. Богутево, Асеновградско. А г. Ст. Н. Шишковъ въ една своя сбирка съобщава, че преди 50—60 години въ с. Исьоренъ, сега Гърция, една бабичка мохамеданка пазела стара пергаментна книга, на която палела и кандило. Нѣкои християни любопитствували за книгата, но помакинята категорично отказвала да я даде съ думитѣ: „баба и майка, миросани да хми са кокалетѣ, ала ми са зарочали да я чувамъ и вардя, чи доде сиди въ кощаса, ще имамъ добро, а махне ли са, лошо ще да стане. Нимойте ми и спумина за неяǃ“ Какво е станало сетне съ книгата, не се знае.

На край, не може да не припомнимъ и следния фактъ, който много ясно и категорично говори за миналото и насилственото помохамеданчване на мѣстнитѣ българи, а именно: тѣхнитѣ фамилни и прѣкорни имена, каквито се срещатъ въ всѣки общински и данъченъ регистъръ, напр., Поповъ Хасанъ, Янювски Ахмедъ, Илчовъ Мехмедъ, Петровци въ Тозъ-бурунъ, Желювци въ Смилянъ, Генчовци въ Балабанъ и др. А край всѣко почти българомохамеданско селище още се сочатъ мѣста съ имена: Гробето, Чорквата, Каурското гробе, Турчиново и др., за които се предава, че въ „авелско време" тамъ сѫ погребани „кауретѣ", дето не искали да приематъ хакъ-дини — правата вѣра.

До тукъ изброихме само една стотна, да не кажемъ хилядна часть отъ старинитѣ въ Смолянска и отчасти въ Девинска и Златоградска околии. По-нататъкъ околиитѣ Кърджалийска, Ардинска, Момчилградска и др. криятъ още масса старини, развалини, черковища, християнски следи и пр. За тѣхъ знаятъ само околнитѣ обитатели, които старателно и съ суевѣренъ страхъ почитатъ и тачатъ, безъ да ги обработватъ или разоравать. Всички тѣ, обаче, привличатъ вниманието само на иманяри и търсачи, които ходятъ, копаятъ отчасти и доразрушаватъ това, което е оцѣлѣло отъ времето. А голѣмо значение за нашата история и археология представляватъ Родопитѣ. Много исторически паметници сѫ останали срутени и съвършенно забравени подъ земята. Времето е минавало, поколѣния и народи се смѣняли, условията сѫщо, но това, което е подъ земята, си остава. Затова повелителенъ дългъ иматъ нашитѣ млади археолози и учени да се занимаятъ повече съ родопското минало и разбулятъ тайната на мълчаливитѣ паметници отъ нашето първо и второ царства. И това трѣбва да стане докато още всичко не е загубено. Родопитѣ сѫ представлявали, пъкъ и въ бѫдаще ще представляватъ най-здравата ни държавна крепость — гръбнакътъ на южната половина на нашата родина.

ДѢЛЪ I.

ТУРСКОТО ЗАВЛАДЯВАНЕ НА ТРАКИЯ И СМОЛЕНСКО.

БЕЗСИЛИЕ НА БАЛКАНСКИТѢ ДЪРЖАВИ. Презъ срѣдата на 14 в. държавитѣ на Балканския полуостровъ били въ страшно разложение. Турцитѣ напредвали въ Мала-Азия и отначало разорявали само византийскитѣ области, но следъ това занастжпвали презъ Дарданелитѣ и въ Българска Тракия, която скоро отъ богата и плодородна страна преобърнали въ безлюдна пустиня. Разнитѣ балкански владетели, царе и императори въ това време били обзети отъ голѣма вражда помежду си, та не виждали, какъвъ опасенъ врагъ тропа на вратата имъ. Нѣщо повече, въ алчностьта си за надмощие и власть единъ надъ другъ, тѣ викали турцитѣ на помощь. Така, узурпаторътъ Иоанъ Кантакузенъ викалъ турски орди срещу Палеологовци отъ Византия и Момчила въ Родопитѣ; сръбскиятъ краль Стефанъ Душанъ съ специални пратеници въ Бруса канилъ за съюзници турцитѣ противъ Кантакузена и пр. Турцитѣ, обаче, като наемници, не се биели за нѣкакъвъ идеалъ, а само за пари, грабежъ и свободенъ животъ. Освенъ това, тѣ били непостоянни. Днесъ се биятъ за единого, а утре или посрѣдъ боя можели да минатъ и на противната страна, стига да имъ се плати повече. Презъ кждето минѣли, опустошавали и разорявали всичко: селата изгаряли, стадата завличали, а жителитѣ завеждали въ робство. Какво е представлявала Тракийската низина отъ тия чести турски нашествия, картинно ни описва съвременниятъ лѣтописецъ Григора; „За насъ Тракия, житницата на Византия стана почти непроходима и дива страна. Едва малко градове въ нея запазватъ остатъци отъ византийски родъ. Безъ преградия и безъ обикновени предверия, тѣ отстоятъ единъ отъ другъ на грамадни безлюдни разстояния, подобни на рѣдки и малобройни житни класове, стърчащи въ обширно и богато житно поле следъ жътва и коситба"*).

---

*) Проф. П. Никовъ. Турскитѣ завоевания на България и пр. Бълг. Истор. библиотека, г. I. кн. 1, 1928 г., стр. 117.

Българскиятъ царь Иванъ Александъръ силно негодувалъ отъ тия турски нападения, но е билъ безсиленъ да се бори срещу тѣхъ, както билъ безсиленъ и Иоанъ Кантакузенъ. Въ тоя върховенъ моментъ на изпитание, тия балкански владѣтели, както и западнитѣ имъ съседи, сърбитѣ, като че били заслѣпени — липсвало имъ съзнанието за едно задружно противодействие срещу общия врагъ. Затова тая безпѫтица и политическо безправие, при изтощенъ народъ и държави, е имало за естествено последствие—постепенното падане на балканскитѣ държави подъ турско робство.

МОМЧИЛЪ ВОЙВОДА. Единствената свѣтла личность, на народенъваждъ и борецъ за българска свобода и народни правдини въ онова време е легендарния родопски войвода Момчилъ юнакъ. Възмутенъ отъ общественитѣ и междудържавни порядки, той организиралъ около себе си българитѣ отъ Южнитѣ и Срѣдни Родопи и се обявилъ за самостоенъ владѣтель. Държавата му се простирала до вододѣла Роженъ — Момина вода, а за столица ималъ крепостьта при гр. Ксанти, която по тоя случай се нарекла Царево, име запазено и до днесъ. Доколко той е билъ силенъ владѣтель, се вижда отъ това, че билъ търсенъ за съюзникъ отъ императора Кантакузена, а така сѫщо и отъ византийцитѣ въ Цариградъ. За заслутѣ му се отплащали съ разни титли и достойнства, рѣдко давани въ онова време. Момчилъ, обаче, виждалъ, че съ това го само използуватъ и залъгватъ, та решилъ да бѫде независимъ. Това, обаче, не било по угода на Кантакузена, който не можалъ да се помири съ положението да има врагъ въ планинитѣ, на самата стрѣха на своята държава, та кроилъ планове да смаже нѣкакъ Момчила. Затова повикалъ на помощь турцитѣ отъ Азия. Въ 1345 година тѣ дошли и подъ водителството на Омаръ-бегъ минали Гюмюрджина и наближили крепостьта Перитор ъ, на северъ отъ Буругьолъ, кѫдето се билъ укрепилъ Момчилъ. Тамъ станало кръвопролитно сражение. Момчилъ и юнацитѣ му се сражавали геройски, а жена му и племенника Райко наблюдавали боя отъ крепостнитѣ стени. Периторскитѣ гърци си сторили хитро смѣтката — ако Момчилъ победи, ще излѣзатъ на помощь къмъ края, но ако бѫде

победенъ, не искали да се излагатъ на опасность. Полето около крепостьта било покрито съ трупове отъ коне и хора. Убитъ билъ и самъ Момчилъ. Следъ битката Кантакузенъ намѣрилъ трупа му, и споредъ едни сведения просълзилъ се и казалъ: „Такъвъ вѣренъ и безстрашенъ борецъ за народа си рѣдко съмъ виждалъ". Следъ това го погребалъ по царски, а жена му съ племеника Райко и семейството му изпратилъ къмъ вѫтрещностьта на Родопитѣ, дето се заселили и отдали на миренъ стопански животъ. Така се свършило Момчиловото царство. Подвизитѣ и животътъ му останали да се възпѣватъ въ народни пѣсни, приказки и легенди, а името му дълго време се тачило отъ народа. Мнозина кръщавали децата си Момчилъ, Чило, Момчо и др., а така сѫщо и много мѣста въ Родопитѣ останали да се наричатъ по неговото име: Момчилско, Момчилово, Момчовица, Момчилъ-баиръ и др. дори до наше време*).

ТУРЦИТѢ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ БРѢГЪ. Следъ като нѣколко пѫти обикаляли и ограбвали източната половина на Балканския полуостровъ, турцитѣ видѣли, че тая область е богата и сгодна за живѣене и, като тъй, представлява добъръ обектъ за тѣхнитѣ завоевания. Затова една нощь презъ 1353 г. преминали Дарданелския протокъ и се настанили въ византийската крепость Цимпе, която е първия пунктъ, дето тѣ най-напредъ стѫпили като завоеватели на европейския брѣгъ. Отъ тамъ тѣ постепенно се разширявали като използували всѣки сгоденъ случай или създадено положение съ съседитѣ. Така, напр., презъ пролѣтьта на следващата 1354 год. по крайбрѣжието станало силно землетресение. Турцитѣ се спуснали изъ пострадалитѣ селища ужъ да помагатъ, но го обърнали на грабежъ, доунищожили населението, разграбили богатствата и разширили своята държава до Галиполи, крайбрѣжието и цѣлото долно течение на Марица.

---

*) Има известни основания, да се предполага, че съ Момчиловото семейство и племенника му Райко е свързано името на голѣмото срѣднородопско село Райково. Заселването му се отнася къмъ онова време, а и предание има, че видния мохамедански родъ х. Османци и Агушевци сѫ отъ едно и сѫщо потекло съ първитѣ християнски заселници. (Вижъ стр. 39 и 46).

ОДРИНЪ, СТОЛИЦА НА ОТОМАНИТѢ. Въ 1363 год., т. е. десеть години следъ стжпването си на полуострова, турцитѣ предели и Одринъ, най-главниятъ градъ въ Тракийската низина. Съ това се прекъсналъ главниятъ търговски и воененъ пжть между Европа и Византия. Султанъ Мурадъ още съ влизането си харесалъ града и решилъ да пренесе тамъ столицата си.

Едновременно съ превземането на Одринъ, турцитѣ се загрижили да го оградятъ и съ широкъ интерландъ, особенно отъ планинскитѣ части. Презъ тая и следващитѣ години царството имъ се простръло до Странджа, Сакаръ-планина и източнитѣ приполия на Родопитѣ. Главниятъ полководецъ пъкъ Лала-Шахинъ вихрено се понелъ къмъ Пловдивското поле. Първомъ превзелъ Ст.-Загора, а после обсадилъ и Пловдивъ. Следъ мжченъ и упоритъ пристжпъ, той влѣзълъ въ крепостьта. Населението уплашено се разбѣгало изъ околностьта и близкитѣ родопски долини. Презъ 1365 година Лала-Шахинъ установилъ тамъ главната си квартира и се обявилъ за първи Румелийски бейлеръ бей, а въ сжщото време и султанъ Мурадъ пренелъ столицата си отъ Бруса въ Одринъ.

Въ това време турскитѣ орди завзели Гюмюрджина и Периторъ до Ксантийското поле. Превзети били и околноститѣ на Пловдивъ, тъй че Родопитѣ били откъснати отъ полетата, които до тогава играли важна роля въ икономическо и поминъчно отношения. Тъй оградени отъ три страни родопскитѣ жители прекарали единъ самостоятеленъ животъ близо 10 години безъ да принадлежатъ къмъ една или друга държава. По краищата тѣ водѣли отчаяни борби, опирайки се главно на крепоститѣ или защитени въ скрититѣ планински клисури, но да се справятъ дълго време сами съ общия врагъ не били въ състояние. Край на тоя тѣхенъ самостоятеленъ животъ се турилъ следъ прочутата Чирменска битка.

ЧИРМЕНСКАТА БИТКА. Падането на Пловдивъ и голѣмитѣ успѣхи на турцитѣ въ областьта на западна Тракия било грозно предзнаменование за южнитѣ македонски князе и войводи. Тѣ се сепнали и докато Родопитѣ били още свободни, организирали една 60 хилядна войска отъ всички южнославянски народи

—сърби, хървати, бошнаци и македонци (безъ България), които подъ предводителството на прилепския владѣтель Вълкашинъ и сѣрския Иванъ Углешъ се отправили презъ Ксанти и югоизточнитѣ Родопи срещу Одринъ. Къмъ тѣхъ се присъединили и юначнитѣ родопски борци. Необезпокоявана отъ никого тая многохилядна армия пристигнала, и презъ септемврий 1371 год. се разположила на станъ при с. Чирменъ, край Марица, петь часа западно отъ Одринъ. Предувѣрени въ успѣха си, тѣ се отдали на пиене, пѣсни и други веселби, безъ да вематъ мѣрки за охрана и наблюдение. Турскитѣ войски въ това време се биели нейде въ южна България. Като чули за съюзения славянски походъ и че столицата имъ е застрашена, тѣ веднага потеглили срещу тѣхъ. Главнокомандващия турската кавалерия Евреносъ бей, потурченъ гръкъ, прекосилъ Тракийското поле, и презъ нощьта на 26 септемврий 1371 г. ненадейно обхваналъ съ своята конница християнския станъ. Настжпило силно смущение и захванала страшна сѣчь. Християнитѣ се объркали въ тъмнината и едни други се биели. Водитѣ на Марица почервенѣли отъ кръвь. На сутриньта полето осъмнало покрито съ трупове. Паднали убити Вълкашинъ и Углешъ. Славянската войска била съвършенно разбита и пленена, а само малка часть се измъкнала и отстжпила въ обратна посока презъ естествено защитенитѣ планински клисури на Родопитѣ. Сражението свършило съ пълна победа на Евреноса. Турцитѣ следъ това съ право станали най-силнитѣ господари на полуострова и никой вече не е билъ въ състояние да ги прогони.

ЗАВЛАДЯВАНЕ ПОЛЕТАТА. Веднага следъ боя турцитѣ не навлѣзли въ Родопитѣ. Тая зима тѣ прекарали въ Гюмюрджинското поле, па на другата година подъ командата на Хайрединъ-паша и Евреносъ бей нахлули въ Драмското поле и южна Македония. Най много пострадали владенията на Ив. Углеша, а именно околностьта на Сересъ. Какво е представлявала тая страна следъ турското нашествие, картинно ни описва съвременникътъ калугеръ Исай отъ Серъ, както следва: „Подобно на птици небесни исмаелититѣ се пръснаха по цѣлата страна да убиватъ и взематъ въ плѣнъ... Глутници вълци разкъсваха нощемъ безпокривнитѣ бѣжанци. Страната остава безъ добитъкъ, безъ хора и пол-

ски плодове. Нѣма за народа спаситель и избавитель!... Останалитѣ живи справедливо завиждаха на умрѣлитѣ!..."

Въ това време Лала-Шахинъ съ другъ отрядъ потеглилъ на западъ отъ Пловдивъ за покоряване природопскитѣ крепости. Най-силна съпротива му оказали борцитѣ около крепостьта Раковица при Бѣлово и Чепинскитѣ българи. Тамошнитѣ войводи и банове геройски се биели за земята си и на край за сломяването имъ турцитѣ прибѣгнали до мирни преговори. Споменъ за това има въ Синодикътъ на Царя Борила: „Семиръ, Иончо, Добромиръ, Иванишъ и всички други, които съ тѣхъ се борили мѫжествено противъ безбожнитѣ турци и пролѣли своята кръвь за православната вѣра християнска. Вѣчна имъ память!" Условията, при които се предали тия крепости, били изгодни и за двѣтѣ страни—българитѣ имали свобода да си изповѣдватъ религията, свобода на пазаръ и управление, само че подъ върховенството на султана, комуто трѣбвало да плащатъ данъкъ и даватъ малко войска. Съ това се турило началото на тъй нареченото привилегировано съсловие войниганство.

РОДОПИТѢ ОБКРѪЖЕНИ. Мурадовитѣ полководци следъ това не престанали да действуватъ. Лала-Шахинъ настѫпилъ бързо презъ Вѣтренъ, Костенецъ, Ихтиманъ и превзелъ Самоковъ. По-дълго време се задържала обсадена само Софийската крепость, но и тя била превзета. Отъ тамъ на завоевателитѣ се открила широка възможность да навлѣзатъ и въ Македония. Турски отряди се спуснали по течението на Струма и Мѣста, а отъ Чепино презъ Разлогъ и Доспатъ, и се съединили съ Евреносъбеевитѣ части въ Бѣломорската равнина. Въ 1385 г. турцитѣ построили първата джамия въ Сересъ, въ 1386 год. Хайрединъ паша превзелъ Солунъ, а конницата на Евреносъ бея кръстосвала Гърция и проникнала до Тесалия и Пелопонесъ.

По тоя начинъ Родопитѣ останали обкрѫжени отъ всички страни, безъ никакво съприкосновение съ околнитѣ християнски страни. Тъй откѫснати отъ полетата—житници родопскитѣ жители останали сами да се разправятъ съ своитѣ завоеватели. Но предъ видъ на това, че поминъкътъ имъ е билъ тѣсно свързанъ съ равнинитѣ, които били вече турски, тѣ дълго време не могли

да се противопоставятъ. Отдѣлни вождове — войводи се явили, които кръстосвали балканитѣ и поддържали духътъ на населението, особено около крепоститѣ, но всичко това имало само времененъ успѣхъ.

ЗАВЛАДЯВАНЕ ИЗТОЧНИТѢ РОДОПИ. Споредъ преданията и нѣкои веществени следи, завладяването на Родопитѣ е станало отъ три посоки: северъ, изтокъ и югъ. Действията на северния отрядъ, който завладѣлъ чепеларското и вжченско рѣчни корита, сж подробно описани отъ г. В. Дечевъ въ отличната му книга „Миналото на Чепеларе", която е добре всѣки любознателенъ родопчанинъ да прочете.*)

За действията на южния отрядъ пъкъ се знае, че е билъ отъ частитѣ на бѣломорския завоеватель Гаази Евреносъ бей. Споредъ преданието, той се предвождалъ отъ Меми-бей и се отправилъ отъ Ксанти къмъ вжтрешностьта на планината презъ Мусагенъ, Шахинъ и Елидже и дошълъ до Паласъ. По-голѣми селища по тая посока били Сливово (Мустафчово), Осеново (Исьоренъ), Низнецъ (Шахинъ), Поруново (Алмалж) и Вълканово, чието население изтощено отъ гладъ и страхъ се разбѣгало и изпокрило по долинитѣ и не оказало особена съпротива. Меми бей осталъ съ впечатление, че тоя край е малко обитаванъ и като тъй не представлява голѣма опасность, затова, като дошълъ до моста на Арда, върналъ се обратно къмъ полето.

По-подробни сведения има за дейностьта на източния отрядъ, комуго се паднала специалната задача да завладѣе източнитѣ Родопи и Смолянско. Завоеването станало на нѣколко етапа. Най-напредъ турцитѣ превзели сегашната Ивайловградска околия, разсипали древната Литицийска Митрополия и завзели мѣстата до коритото на р. Сазлийка. Това е станало още въ първитѣ години следъ превземането на Одринъ, а следъ Чирменската битка били завладени полскитѣ и низки части около Кърджали и Момчилградъ до линията Яйладжикъ, Бѣлъ-изворъ, Златоградъ. Отрядътъ е билъ раздѣленъ на две половини. Единиятъ се предвождалъ отъ Кърджи-Али, малоазийски турчинъ, който следъ по-

*) В. Дечевъ—Миналото на Чепеларе, томъ I, стр. 12 — 32.

бедата се заселилъ тукъ и станалъ основатель на града Кърджали.*) а другиятъ подъ командата на шеихъ Саидъ-боба се насочилъ по възвишенията между Гюмюрджински Карлъкъ и Кирленското поле. Мѣстното българско население организирало силна съпротива срещу турцитѣ. Срещата е станала северо-източно отъ прохода Маказъ въ мѣстн. Гяуръ-дере, дето е станало кръвопролитно сражение. Българитѣ отчаяно се защищавали, но и турцитѣ се хвърляли съ голѣма стръвь. Въ боя падналъ раненъ шехътъ Саидъ-боба, който билъ изнесенъ на страни, а сражението продължило до тогава, докато съвършенно се сломи българската сила. Турцитѣ излѣзли победители и избили до единъ всички български борци. Затова онова мѣсто се нарекло Гяуръ-дере, т. е. мѣсто дето сѫ унищожени невѣрницитѣ (гяуритѣ) отъ онзи край, дори до днесъ. Ранениятъ пъкъ Саидъ-боба билъ взетъ на рѫце и носенъ въ обратна посока къмъ Одринъ, обаче, по пѫтя близо до Крумовградъ (Кушу-кавакъ) умрѣлъ и билъ погребенъ. Надъ гроба му се издигналъ мавзолей-тюрбе и се учредилъ съборъ за ежегодно възспоменание. Тамъ се събирали мохамеданитѣ отъ цѣлитѣ източни Родопи на курбанъ, да се кланятъ и прекарватъ нѣколко дни въ празденство и увеселения.**)

Въ района на тъй завладенитѣ мѣста била и крепостьта **Перперекъ**. Жителитѣ ѝ предъ острието на меча на първо време се покорили. Това, обаче, било само временно, защото при всѣки удобенъ случай следъ това тѣ се бонтували, възставали и не признавали новитѣ си господари. Това продължило до 1383 г., т. е. 12 години следъ покоряване края, когато турцитѣ решили окончателно да се справятъ съ това имъ непокорство. Обсадили

---

*) Гроба му е запазенъ до най-ново време. Следъ освобождението първиятъ генералъ-губернаторъ на Източна Румелия Алеко-паша Богориди го възобновилъ и поправилъ на правителствени разноски.

Отъ тоя градъ сѫ добили името си и известнитѣ въ началото на миналия вѣкъ родопски размирници и злосторци—кърджалиитѣ, понеже тамъ имъ било главното свърталище.

**) Тоя обичай, подъ турското название „Саидъ боба панаири", се пази и до днесъ, макаръ не толкова тържествево, както въ миналото, когато тамъ се колели по 50—60 говеда и съ стотици овци за курбанъ, а увеселението продължавало по нѣколко седмици.

крепостьта, изтощили защитницитѣ съ гладъ и жажда, сломили по тоя начинъ българската сила, а на край разрушили и самото укрепление. Повече отъ жителитѣ изклали и пропъдили, а други, особенно жени и момичета, завели въ пленъ или ги продали като роби на бѣломорскитѣ пазари. Свидетелство за това сж открититѣ напоследъкъ въ Венециянския държавенъ архивъ договори отъ края на XIV в. за купувани роби отъ Тракия и Македония, между които се споменуватъ имената и на две бълкарски робини Гюша и Ковня отъ Перперекъ*).

ЗАВЛАДЯВАНЕ СМОЛЕНСКО.

Падане Устра. Следъ покоряване източнитѣ Родопи, на турцитѣ предстояла важната и трудна задача да покорятъ и горната половина на Ардиното рѣчно корито—мѣстность планинска и мжчнодостжпна. Опредѣленитѣ за тая цель турски военни части се събрали въ равнината край Арда подъ Кърджали, кждето начертали посокитѣ на по-нататъшнитѣ си действия. Тамъ тѣ се раздѣлили на две части Едната, по-малката часть, се насочила къмъ Златоградската кутловина, превзела крепостьта Устра и отъ тамъ по планинския гребенъ Саржъ-яйла, Печинско и Маданъ се насочила къмъ старото укрепление Кечика (Козникъ — ?) часъ и половина югоизточно отъ с. Рудоземъ (Паласъ). Тоя край и по-рано билъ спохожданъ отъ Меми-бей отъ Ксанти, жителитѣ му не били организирани за сериозна съпротива, та Меми бей се върналъ безъ каквото и да е стълкновение, а сега при окончателното завоевависе тѣ се предали доброволно. Какво е станало понататъкъ, дали тоя отрядъ е заминалъ нейде, или е останалъ да разрушава и граби селищата по дѣснитѣ притоци на Арда, точно не се знае, но по запазени нѣкои развалини и следи по повърхностьта на почвата може да се приеме за по-вѣрно последното.

Ени-ханъ боба. По-трудна е била задачата на северния отрядъ. Той се командвалъ отъ главниятъ полководецъ шехъ

---

*) Д-ръ Ив. Сакжзовъ. Новооткрити документи отъ края на XIV в. за българи отъ Македония, продавани като роби.—сп. „Македонски прегледъ", год. VII, кн. 2—3, стр. 1—62.

Иль-ханъ баба, или споредъ народното предание Ениханъ боба. Тоя отрядъ потеглилъ отъ Кърджали и се насочилъ къмъ днешната Ардинска (Егри-деренска) околия, съ прицелна точка старитѣ кули и укрепени селища около Кривусъ и Мъньякъ. Жителитѣ отъ завладенитѣ мѣста щомъ виждали турцитѣ напущали жилищата си и бѣгали нагоре по течението на Арда. Такива бежанци—българи идели и отъ чепеларското и рупско рѣчно корито, кждето настжпвалъ отряда на Джадитъ Али паша, тъй че въ Смоленско се съсрѣдоточили обкржжени отъ всички страни последнитѣ свободни българи отъ цѣлото Срѣднородопие. Затова по върховетѣ и чукитѣ на тая родопска покрайнина сж станали и последнитѣ решителни боеве, при които е сломена последната съпротивителна сила на българитѣ и е решена крайната сждба на Родопитѣ. Първо се започнали борбитѣ около крепоститѣ Хисаръ-алтж (Мъньякъ—?), Егри-буджакъ и Градището (Кривусъ—?) въ сегашната Ардинска околия. Преданията разправятъ, че тия крепости стояли дълго време обсадени, докато имъ се свършили запаситѣ отъ храни, следъ което защитницитѣ били принудени да се предадатъ. Голѣмо сражение, обаче, е станало при малката крепость (сега развалини) край с. Жълтуша (Саржкжзъ), кждето споредъ преданието яничерскитѣ коне газили кръвь до шия. Малцина отъ защитницитѣ ѝ останали живи и избѣгали къмъ вжтрешностьта на планината, а всички останали мжже, жени и деца били избити, пленени или помохамеданчени.

Не се знае точно по коя посока се движили по-нататъкъ турцитѣ, дали по билото Безиргянъ или по коритото на Чамъдере и селата Ерикли, Долащъръ, Ахрянско, Давудево и Сърница, но знае се съ положителность, че прицелна точка имъ сж били височинитѣ Караколасъ и Чилъ-тепе, около които се били укрепили и юначнитѣ родопски борци. Планината била тъй сгодна и прикрита, че българитѣ се чувствували добре защитени, макаръ да нѣмали каменни укрепления. Тамъ, на седловината, между върховетѣ Чилъ-тепе, Ениханъ-боба и Караколасъ е имало да си премѣрятъ силитѣ двѣтѣ многолюдни армии, решени да се биятъ на животъ и смърть. Тамъ щѣла да се решава и последната сждба на родопскитѣ жители. Било есенно време. Населението отъ окол-

нитѣ села бѣгало къмъ свободнитѣ още мѣста. Захванала се битка люта и кръвопролитна, която продължила три денонощия. Българитѣ юначно се биели и бранили своята земя и честьта на своитѣ бизки, бащи, майки, братя и сестри. И отъ двѣтѣ страни паднали много убити и ранени. Най-решителна била битката къмъ края на третия день. Тогава падналъ убитъ и главниятъ турски полководецъ Ениханъ-боба. Това силно смутило турцитѣ и окуражило българитѣ, но силата на последнитѣ била вече сломена. Вмѣсто убития, начело на турцитѣ заставалъ другъ вождъ—Сарж-боба, който обхваналъ по-отблизо българитѣ. Редоветѣ на последнитѣ, обаче, били вече оредели, затова се възползували отъ настжпващата вечерь, прекратили боятъ и презъ нощьта, когато всичко потжнало въ мракъ, се изтеглили отъ тамъ и подкрепени съ новопридошли доброволни борци отъ Смоленско завзели височинитѣ западно отъ Имаретъ-дере въ мѣстностьта Момина-вода.

Ениханъ боба билъ погребенъ на връхъ планината, а надъ гроба му се издигнало тюрбе—мавзолей*). По тоя случай се установила традицията всѣко лѣто да се събиратъ на онова мѣсто околнитѣ мохамедански жители на празднество и колене курбанъ за споменъ на убития вождъ Ениханъ боба. По негово име е останало и името на върха Ениханъ-баба или Ениханъ-тепе, както се нарича и до днесъ**).

---

*) Разправя се, че отначало духътъ на убития не позволявалъ да се строи тамъ голѣма сграда. Много пжти току-що построена, намирали я отъ само себе си срутена. Последенъ я строилъ нѣкой ардински момамеданинъ, чиято жертва била „угодна" на духа и постройката се застояла. Съ поправки и грижи тая постройка се пази и до днесъ.

**) Нѣкога въ миналото тамъ е ставалъ голѣмъ съборъ. Околнитѣ българи мохамедани отивали въ опредѣленъ презъ лѣтото день на коне и кичени халища, облечени въ байрямски дрехи и въоржжени съ пушки и ножове да прекарватъ по нѣколко дни въ веселие и пѣсни. Презъ тия дни планината ехтѣла отъ оглушителнитѣ звуци на тжпани, зурни, пѣсни и провиквания, а по крайщата се въртѣли тлъсти балкански чевермета. Къмъ това веселие и тържество не оставали равнодушни и околнитѣ българи християни. Стотини овчари и кехаи отивали да се веселятъ едновременно съ мохамеданитѣ. Тържеството ставало при

Сарж-боба. Следъ погребението на Ениханъ-боба, командата на завоевателния отрядъ поелъ замѣстника му Сарж-боба, споредъ преданието, братъ на убития. Тоя пжть цѣлото смоленородопско население отъ коритото на р. Черна, Бѣла и Малка Арда сгрупирано на куди (чети) около своитѣ юнаци и войводи завзело височинитѣ Юруцкото гробе. Тамъ станало второ голѣмо сражение. Дветѣ армии се срещнали нейде по полянитѣ на Имаретъдере или по височинитѣ Момина-вода. Много убити и ранени паднали и отъ двет҄ѣ страни. Въ това време турцитѣ запленили и разсипали до основи богомолнитѣ и други постройки въ Имаретъдере, споредъ преданието, владение на Бачковския монастиръ*). Отъ тая битка е останало вѣроятно и името на съседния ридъ Калъчъ-бурунъ.

една много повишена и сърдечна атмосфера. Християнитѣ свирили съ гайди и играели по мекия картолъ поседница и клеканица, а мохамеданитѣ ги гостили чеверме и имъ пѣли хубави народни пѣсни, между който:

Ѣжте и пийте, йолдашларъ,
И добра дума думайте,
Сасъ добромъ да са видиме,
Сасъ добромъ да са заповнимъ
На сае земя чужденска.
Чужда е земя притажна,
Кайно е майка мащеха;
Наша е земя разтажна,
Кайно е майка ружделна.

Тоя съвмѣстенъ българомохамедански и българохристиянски съборъ е сжществувалъ дълго време презъ робството до началото на 19в., когато е станала една „маразо", та християнитѣ спрѣли да ходятъ на него. Скандалътъ се предизвикалъ въ време на пехливанлъкъ, когатъ единъ християнинъ надвилъ единъ Салихаговъ овчарь мохамеданинъ. На съборътъ билъ и самиятъ Салихъ-ага. Овчарьтъ му се оплакалъ, но Салихъ-ага го заплюлъ, а на християнина подарилъ единъ овенъ за бакшишъ. Надвитиягъ овчарь оскърбенъ отъ това извадилъ пищова си и застрелялъ своя съперникъ. Настанало смущение, съборътъ се развалилъ и отъ тогава християнитѣ спрѣли да ходятъ на Ениханъ тепе. Сега отъ 1912 год. насамъ наново почнали да отиватъ тамъ и християни и има изгледи да се възстанови тоя обичай.

*) Презъ 1935 г. по инициатива на г-жа Султани П. Шишманова, отъ Славеино, тамъ е възстановенъ параклисъ „Св. Богородица".

Предание има, че единъ герой българинъ съ цената на своя животъ се хвърлилъ срѣдъ турцитѣ и убилъ предводителя Сарж-боба като съ единъ замахъ му отсѣкълъ главата. Легендата добавя, че убития вождъ самъ взелъ главата си на ржце и тъй продължилъ да дава команда на турцитѣ, докато се спечели победата. Следъ това тѣ се насочили на югоизтокъ отъ тамъ по бърдото между Виево и Момчиловци, кждето Сарж-боба умрѣлъ и надъ гроба му се издигнало тьорбе, запазено и до днесъ. Споредъ друга легенда, отсѣчената на картола Момина вода глава на Сарж-боба „рипкала, форкала и рукала" и сама преминала разстоянието отъ тамъ до мѣстото, дето е сага тьорбето. Тамъ спрѣла и била погребена.

Завладяване Подвисъ и Сакарка. Убиването на предводителя Сарж-боба не спрѣло по-нататъшнитѣ действия на турцитѣ. Следъ сражението една часть отъ тѣхъ се спуснали и ограбили Виево (въ мѣстностьта Махалата) и другитѣ селища по това бърдо: Стража, Тикале, Влахово и превзели старото укрепление Подвисъ. Какъ е станало това завладяване, дали доброволно или съ съпротивление, подробни сведения нѣма, но ако се сжди по запазенитѣ по повърхностьта на почвата следи, по устнитѣ предания и названия на мѣста: Корвава стена, Поповица, Яманско, Стража и др. се идва до заключението, че населението отъ тоя край не е завладено безпрепятствено отъ турцитѣ, а напротивъ, упорствувало е и съ цената на голѣми жертви се е простило съ своята свобода и вѣра. За Корвава стена, напр., има предание, че тамъ отъ канарата се хвърлили и самоубили много моми и млади невѣсти при нашествието на турцитѣ, за да запазятъ честьта и християнската си вѣра. Тамъ наблизо е и бърдото Боже име наричано тъй и тачено отъ околното българомохамеданско население съ колене лѣтно време курбанъ, понеже до идването на турцитѣ то е било важно черковище. За върха Поповица пъкъ се предава, че билъ укрепенъ монастиръ, дето се защищавалъ нѣкой попъ войвода. Той се задържалъ най-дълго време и когато цѣлата околность била вече покорена, монастирътъ билъ запаленъ и въ развалинитѣ му намѣрилъ своя край и юначния защитникъ. Тъй били завладени всички села на изтокъ отъ р. Бѣла рѣка.

Другата половина на завоевателния отрядъ потеглила отъ Момина-вода и се насочила презъ седловината Роженъ къмъ височинитѣ надъ с. Левочево и гр. Смоленъ. Мирното българско население отъ тия селища се прибрало и затворило въ скалиската кула или укрепенъ монастиръ Сакарка и въ старото византийско укрепление „Кальота" (Аетосъ—?) северно отъ гр. Смоленъ.

По-напредъ турцитѣ обсадили Сакарка. Нападението станало само отъ една страна, понеже скалнитѣ, почти отвесни, спускове отъ всички страни не позволявали да се нападне отъ другаде. Срѣдъ упоритъ пристѫпъ то било завладено, защитницитѣ избити, а крепостнитѣ стени ведно съ църквата разрушени до основи. Сега отъ тѣхъ има само купчини камъни, а на мѣстото на църквата е възстановенъ презъ 1925 год. параклисъ „Св. Никола".*) Дали тамъ и въ околностьта е имало и други жилищни постройки, или тия сѫ били въ мѣстностьта „Дупкитѣ" или пъкъ на „Селището"—централната часть на Левочево, не се знае, но знае се, че следъ завладяването на Сакарка, останалитѣ живи българи отъ тоя край отишли въ Райково, отъ кѫдето следъ два вѣка заселили Писаница. Отъ Писаница пъкъ следъ време се преселили на старото „селище" и по тоя начинъ основали Левочево, дето до тогава имали свои обори и зимни къшли.

ПРЕВЗЕМАНЕ „КАЛЬОТА" (АЕТОСЪ—?) ПРИ ГР. СМОЛЕНЪ. Следъ Сакарка турцитѣ се насочили къмъ старинното укрепление „Кальота" въ непристѫпнитѣ скали северно отъ гр. Смоленъ**). Посоката на движението имъ била по височинитѣ Роженъ-Карамандджа-Соколца. Първомъ разрушили черковището въ

---

*) Причината да се възстанови параклиса е една появила се преди 10-15 години тайнствена златна монета. Споредъ показанията на нѣкои очевидци, тя е имала свойството „да се мѣсти" невидимо отъ едно мѣсто на друго, да се явява и пакъ да изчезва. Доколко това е вѣрно и какъвъ е билъ нейниятъ произходъ, не се знае, понеже „не се давала" всѣки да я види, а понастоящемъ „се е загубила".

**) Това е по всѣка вѣроятность старата византийска крепость Аетосъ, за която споменува Иречекъ и за която говорихме на стр. 43—45.

мѣстностьта „Монастиря", въ южната гънка на Соколца, а следъ това обсадили и крепостьта. Тамъ се били събрали за защита околнитѣ мирни жители, а въоржженитѣ борци се укрепили по скалиститѣ зжбери около крепостьта и съседнитѣ канари Чернока и Турлукъ. Обсадата продължила доста време и турцитѣ като видѣли, че не ще могатъ да я превзематъ съ пристжпъ или доброволно, прибѣгнали до една хитрость. Споредъ преданието, нахранили добре едно магаре съ „кърмило", следъ което, за да ожаднѣе силно, го държали безъ вода три дни. Когато го пуснали, то бърже отишло точно надъ подземния каналъ, по който идела водата за крепостьта отъ Карамаджа и почнало да рови съ краката си. По тоя начинъ турцитѣ открили водопровода, спрѣли водата и принудили българитѣ да се предадатъ*). Тъй калето било превзето и разрушено, а защитницитѣ едни избити и пленени, а други се разбѣгали.

Има легенда за една млада жена, която, за да не падне жива въ ржцетѣ на турцитѣ, избѣгала и се хвърлила отъ срещната скала. Мъртвиятъ камъкъ по тоя случай измѣнилъ формата си и добилъ видъ на забулена жена. Заради това и до днесъ тая скала се нарича „Невѣстата".

И друга легенда има, споредъ която още една млада жена съ дете кърмаче на ржце се крила изъ околнитѣ храсти и тѣснини много време, но на край била открита и за да не падне жива въ ржцетѣ на похитителитѣ, хвърлила се и сама се убила отъ скалата Соколца. Душата ѝ следъ това подъ видъ на орелъ дълго време витаела надъ скалитѣ и оплаквала умрѣлото дете.

Това сж само легенди безъ особенна историческа правда. Образитѣ, обаче, на тия две жени и саможертвата имъ за родъ, честь и вѣра сж се дълбоко внедрили въ народната душа. Тъй се е запазилъ споменъ за тѣхъ и още дълго време ще се пази, а подвигътъ имъ е вдъхновявалъ и въ бждаще ще вдъхновява множина чинители на художествено творчество.

---

*) Презъ 1936 г. тамъ се направиха разкопки, при които не се откриха никакви следи на водопроводъ. Това значи, че имаме случай на легенда отъ другъ край, пренесена тукъ и нагодена за случая.

УНИЩОЖАВАНЕ СЕЛИЩЕТО на „МОГИЛАТА“ край гр. СМОЛЕНЪ. Като свършили съ калето, турцитѣ се спуснали къмъ селището. Тогава то е било разположено въ мѣстностьта „Могилата“, два километра северно отъ сегашния Смоленъ. Отъ тамъ за крепостьта се отивало по каменень калдъръмъ презъ южнитѣ склонове на Турлукъ. Яничеритѣ нахълтали изъ кжщитѣ да грабятъ, колятъ и разрушаватъ, а обезумѣлитѣ отъ страхъ жители бѣгали по разни посоки. Кой кждето се свари, бивалъ убиванъ и за късо време селището се преобърнало на развалини. Малка часть отъ жителитѣ останали живи и то при едно условие, да се помохамеданчатъ, т. е. да приематъ хакъдини — правата вѣра! Страхътъ билъ смъртенъ и другъ изходъ нѣмало. Тъй били събрани последнитѣ жители на полянката предъ черквата, дето е сега параклисътъ „Св. Петка“ и тамъ се помохамеданчили. Следъ това за да скъсатъ традициитѣ съ старата вѣра и се заличатъ споменитѣ за лобното мѣсто на тѣхнитѣ близки, роднини, братя и сестри, новитѣ мохамедани били принудени да измѣстятъ селището и си направятъ кжщи на ново мѣсто далечъ отъ старото. За такова мѣсто тѣ избрали ливадитѣ около сегашната пазарска и горна часть на града, което тогава било обрасло съ рѣдки стари букови и борикови дървета, подъ които пладнували овчаритѣ и стадата имъ лежали на „гильгъо“. Околнитѣ пъкъ поляни служили за пасбище на телета и шилета, а край деретата билъ „соватятъ“ за кърмене овце и говеда. Мѣстото било широко, а заселницитѣ малко, та, за да не си прѣчатъ, направили кжщитѣ далече една отъ друга. Тъй се поставило началото на махалитѣ и се е заселилъ днешния градъ Смоленъ. Заселницитѣ му сж първитѣ българи мохамедани въ тоя край.

Отъ мохамеданската участь избѣгали само двама души. Единиятъ се казвалъ Димо, който дълго време се крилъ изъ околнитѣ гори и пещери и когато времето се уталожило, направилъ си колиба въ стръмния припекъ между Голѣмата и Малка стена, а вода черпилъ отъ близкия студенъ изворъ. Той и потомцитѣ му живѣли тамъ много години и кжщитѣ имъ се увеличили. После въ време на общото помохамеданчване, когато натискътъ на околнитѣ мохамедани билъ най силенъ, тѣ не могли

да устоятъ, и едни насила, други доброволно се помохамеданчили. Въ това време премѣстили и жилищата си долу при сегашнитѣ казармени постройки. Горе останали да стърчатъ само зидове и грамади отъ старитѣ кѫщи, които по единъ или другъ случай изгорѣли и затова онова мѣсто и днесъ се нарича „Димовъ пожаръ", както се нарича и махалата долу, макаръ да е чисто мохамеданска.

Друга една бабичка по име Стана при помохамеданчването на „Могилата" се молѣла и плакала:

—Молемъ ви са, синку, нимойте ма халаI Ѣ самъ стара и нѣма да живамъ още млогу, та да си останамъ ейсъй (християнка)!...

Какво е говорила по-нататъкъ и какъ се е молила бабичката, не се знае, но като по чудо това й желание било уважено, съ едно условие, обаче, челядьта й, вече мохамеданска, да й направи кѫща нейде по-на страна отъ другитѣ. Затова тѣ отишли и й направили кѫща на срещния склонъ на Кайнадина при студения изворъ, която махала и до днесъ се нарича Станюска. Тамъ прекарала последнитѣ си дни най-сетнята българо-християнка отъ стария гр. Смоленъ, която не живѣла още дълго. Скоро умрѣла и била погребена по християнски обрядъ, а между потомцитѣ й следъ това дълго време се предавало, че по Великденъ нощно време излизала отъ гроба и обикаляла махалата. Нѣкои я виждали и имъ казвала: „и ѣ самъ отъ тува, та белЬки ма ни познавате?", и пакъ се изгубвала. Сега, обаче, отъ около сто години тя се „пущамила" и не се явява вече. Въ кѫщата й следъ нея останалъ да живѣе единъ нейнъ сродникъ, който по време на помохамеданчването билъ забѣгналъ. Тоя сродникъ се задомилъ и станалъ родоначалникъ на единъ голѣмъ християнски родъ въ оная махала, който просѫществувалъ цѣли 350 години. По родовъ обичай и по името на бабата у тѣхъ се онаследило мѫжкото име Станю, което се предавало и преминавало отъ дѣди на внуци много време. Последенъ християнинъ, Станю въ тая махала е билъ прадѣдото на мохамеданскитѣ родове Дели-Асанци, Зеленовци и Кроповци отъ гр. Смолянъ, приели мохамеданската вѣра презъ втората половина на

18 вѣкъ, а единъ Станювъ синъ, или внукъ избѣгалъ въ Райково, дето се заселилъ и сталалъ родоначалникъ на известната днесъ християнска фамилия Коджабашовци. Отъ тоя Станю е по майка и родътъ Семетьовци отъ гр. Смоленъ. Стариятъ Мехмедъ Семетевъ е запазилъ интересни спомени за своитѣ родове и произходъ, на когото дължимъ много отъ горнитѣ сведения. За тѣхъ, обаче, и за да се не отклоняваме отъ предмета сега, ще разкажемъ понататъкъ, при описване онова време и събития.

Тъй е било разрушено старото селище на „Могилата", отъ което останали само развалини и купчини камъни*).

ЗАВЛАДЯВАНЕ ГОРНОТО ТЕЧЕНИЕ НА АРДА. Следъ „Могилата" турцитѣ се спуснали и завзели селището Райково. Главната му часть тогава била край голѣмия изворъ—б р а л о т о, въ сегашната Долна махала. Населението му, свикнало още отъ по-рано на чести политически промѣни и мѣняване господари, не оказало съпротива и се покорило доброволно. Затова селото не е разрушено и жителитѣ му продължили мирно и тихо своята работа, като мислѣли, че и турското владичество не ще да е за дълго. Въ това отношение, обаче, горчиво се лъгали, понеже скоро се убедили, както тѣ, така и околнитѣ християнски жители, че турцитѣ не идатъ тукъ като временни гости, а като нови и трайни господари, безъ намѣрение да се връщатъ или заминаватъ нѣкжде.

Отъ Райково завоевателитѣ прехвърлили върховетѣ и се насочили на югъ къмъ долината на Арда. Прицелна точка имъ било село Смилянъ, главното и първенствующе селище тогава

---

*) Тамъ и сега се сочи мѣстото, дето е било х о р и щ е т о, д ю к е н е т о, ф у р н и т ѣ, г р о б е т о, б у н а р ъ т ъ и др., а на мѣстото, дето била ч о р к в а т а, презъ 1937 г. се възобнови параклисъ „Св. Петка". Изъ тая мѣстность сж намирани разни стари вещи, пари, каменни кръстове и надписи, всички които поради невежеството и простотия сж разчуквани и вграцени въ околни тѣ зидове.

въ тоя край*). Какъ е завладяно то, дали насила или доброволно, не се знае, но, ако се сжди по това, че не е разрушено и обезлюдено както това ставало обикновено съ упорититѣ селища и крепости, идва се до заключението, че не е упорствувало, а доброволно се покорило на новитѣ завоеватели. Следъ това то е запазило първенствующето си значение като важенъ християнски центъръ презъ цѣлата първа половина отъ робството чакъ до края на 17 в., когато е станало общото помохамеданчване на родопскитѣ жители, въ това число и на Смилянъ.

Следъ Смилянъ турцитѣ се насочили нагоре по течението на Арда. Щомъ дошли въ ущельето подъ сегашното с. Кошница, тѣ били посипани съ градъ отъ камъни и стрели отъ старото византийско укрепление при пещерата югоизточно отъ селото. Тамъ споредъ преданието се били укрепили въоржженитѣ борци отъ цѣлата тая околность, а турцитѣ завзели срещуположния ридъ подъ с. Турянъ и тамъ отъ високитѣ скали хвърляли стрелитѣ си презъ Арда, които се удряли и свръщали о крепостнитѣ стени, безъ да засѣгатъ скриттѣ вжтре борци. Обсадата не продължила много. По една или друга причина защитницитѣ били принудени да се предадатъ. И тамъ се повтаря легендата, за спиране водопровода посрѣдствомъ добре накърмено магаре, както при Смолянското кале. Следъ превземането му, борцитѣ — защитници се пръснали или били избити, разрушено било и самото кале, а отъ селището не останали никакви следи, освенъ мѣстностьта „хорището“ надъ дѣсния брѣгъ на Арда, западно отъ селото, дето играели хоро и се веселили старитѣ обитатели на тая околность.

Това е последниятъ пунктъ, кждето срѣднородопскитѣ жители се опитали да окажатъ въоржжена съпротива на завоевателитѣ. Отъ тамъ турцитѣ се насочили нагоре по рѣчнитѣ ущелия и безъ много трудности стигнали изворитѣ на Арда. По тая по-

*) За него се предполага да е седалището на древната Смоленска епископия, а и предание има, че на равнината при сегашната джамия се издигала величествена църква „Св. Ап. Петъръ и Павелъ“. Отсрещна страна пъкъ се сочатъ основитѣ на стари сгради, митрополитски домъ или богословско училище. Научни данни, обаче, и проучвания въ това направление нѣма и не сж правени.

сока по-главни християнски селища били: Буково, Могилци (надъ сегашното село), Кальота подъ върха Козия и самото Арда. Отъ тѣхъ само Кальота и Могилци били разрушени и жителитѣ помохамеданчени (при Грѣшилникъ), които следъ това се премѣстили и заселили сегашното Могилица (Тозбурунъ), а останалитѣ не се противили и били завладѣни доброволно. Тѣхното помохамеданчване е станало после презъ втората половина на 17 вѣкъ, когато сѫ помохамеданчени изобщо срѣднородопскитѣ жители*)

Съ това се завършило завладяването на Срѣднитѣ Родопи. Господари въ края останали новитѣ мохамедани и малцината имъ религиозни наставници, а завоевателнитѣ отряди, едни презъ Карлъкъ и Машеръ-кедикъ планина, други презъ Круша и Кушларъ, заминали къмъ Македония и Бѣломорието, кѫдето Евреносъ беевитѣ части довършили своитѣ завоевания. Тогава сѫ превзети земитѣ до Вардаръ. Въ кои години, обаче, е станало това, точно не се знае, но то ще да е по-рано отъ 1375 год., когато у турцитѣ е назрѣла мисъльта да оградятъ Одринъ съ широкъ интерландъ, и не по-късно отъ 1389 г., когато е станала прочутата Косовска битка.

СѪДБАТА НА НАСЕЛЕНИЕТО. Много години следъ завладяването на Срѣднитѣ Родопи, турцитѣ не могли да подчинятъ окончателно мѣстното население. Много юначни борци, смоленобългари, пръснати по гори и пещери се събирали на куди (чети) сѫ продължавали да се борятъ за свободата си, като нападали турцитѣ, или правѣли пакости на тия свои близки, сродници и братя, които приемали мохамеданската вѣра. Има предание, че цѣли четиридесеть години продължили тия борби докато българитѣ окончателно се простятъ съ своята свобода и цѣлость.

Въ тоя периодъ на неуредици и безпокойства сѫдбата на мирното население не била еднаква. Ония отъ тѣхъ, които били по-слаби и страхливи предъ острието на меча, приемали мохаме-

---

*) Предание има, че въ онова време на връхъ Комътъ имало голѣма църква или монастиръ, кѫдето въ време на гонение християнитѣ отивали да се „комкатъ“ и отъ това тъй се наричало мѣстото. Църквата била разрушена, но се запазило нѣкакво подземие съ скрити съкровища, което ужъ сѫществувало и до днесъ.

данството. Сжщото правѣли и мнозина отъ по-състоятелнитѣ, за да запазятъ своето положение като привилегирована класа, но, общо казано, срѣднородопското население въ по голѣмата си часть останало въ сжщото положение, както и преди робството, безъ особени промѣни и разселвания, понеже турцитѣ въ началото още не прибѣгвали до масови помохамеданчвания.

По-друга участь, обаче, постигнала източно-родопското население. Нѣма писана история, пъкъ и много време е минало отъ тогава, та е трудно да се издирятъ следитѣ на туй население, но по предания и запазени нѣкои следи и прилики може да се дойде до известни приемливи обяснения. Така напр., знае се, че още при идването си турцитѣ за да се заякчатъ здраво и сигурно, особенно въ тая близка до столицата имъ область, разбрали, че трѣбва да се опиратъ на свое, мохамеданско, население. Затова почнали да привличатъ и колонизиратъ по-важнитѣ пунктове и проходи съ малоазийски турци. Мѣстното българохристиянско население било подложено на изтрѣбление и пропждане. Следъ яничеритѣ, идели и преселницитѣ, които плячкосвали всичко каквото намѣрили. Българитѣ съ ужасъ виждали какъ се настаняватъ въ тѣхнитѣ мѣста и кжщи непознати хора, но били безсилни да се борятъ. Спасението имъ било само бѣгство, или помохамеданчване. Въ цѣлата източно-родопска область само нѣколко села се опазили отъ това унищожение и като истински оазиси, въ постоянни страхове и неволи, преживѣли цѣлото робство. Тия села сж: Авренъ, Дутлу, Юглюкъ, Суванли и др. Отъ другитѣ села останали само предания, названия на мѣстности, развалини отъ черкви и следи отъ постройки. Тамъ има десетки мѣста съ название: Монастирище, Клисе-ери (черковно мѣсто), Клисе-търла (черковна нива), Клисе-дюзелликъ (черковна равнина) и др.

Пропжденитѣ пъкъ източно-родопски българи отишли по разни посоки. Едни се отправили по течението на Арда и се заселили тамъ, за да ги сполети отново мохамеданската участь следъ 250 години*), други отишли къмъ Загорско и подножието на Бал-

*) Въ Устово има родъ Перперийци, навѣрно отъ Перперекъ.

кана, нѣкои отишли въ Мала-Азия*), а една внушителна часть минала Марица и се отправила въ източна посока къмъ Черноморе. Тия родопци бѣжанци се заселили въ източнитѣ склонове на Странджа планина, днешната Малко-Търновска и Бургазка околии. Въ течението на време тѣ образували отдѣлни селища съ самостоенъ битъ, общественъ строй, нрави и обичаи и родопско наречие. Това наречие е запазено и до днесъ и изследователитѣ въ това направление биха попаднали на любопитни подробности и поразителни сходства на думи и езикови форми отъ онзи край, съ такива отъ Срѣднородопието**).

СУЛТАНЪ ЕРИ. Външниятъ видъ на източно-родопската область при идването на турцитѣ не била такава, каквато я виждаме днесъ. Тогава тя била обрасла съ буйни букови и дѫбови гори, между които се зеленѣели и широки пасбища. Тая мѣстность привлекла вниманието на турцитѣ още отъ самото начало. Затова тѣ се заели да я устроятъ и пригодятъ за своитѣ цели и задачи. Както видѣхме, тѣ пропѫдили населението и унищожили християнскитѣ следи. Следъ това тъй завзетото и обезлюдено пространство тѣ приспособили за пасбище на султанскитѣ коне и стада, и затова се нарекло Султанъ-ери, т. е. султанско мѣсто. Много години следъ това, специални служащи отъ християнитѣ, тъй нареченитѣ „войници", отивали въ столицата, изкарвали отъ султанскитѣ конюшни многобройнитѣ ергелета, които откарвали по цѣло лѣто на паша изъ тия балкани, а наесень ги връщани обратно въ столицитѣ. Постепенно и съ течение на времето въ тая область възникнали и селища съ чисто мохамеданска основа: Кърджали, Кушу-кавакъ (Крумовградъ), Мастанлѫ (Момчилградъ), Егри-дере (Ардино) и др., по които се съсредоточили и околии съ съответнитѣ названия, но областьта останала да се нарича Султанъ-ери презъ цѣлото робство, дори до наше време.

---

*) Тамъ има планина Булгаръ-дагъ. Нарича се тъй поради населението ѝ, което било българско, но много рано помохамеданчено.

**) Вижъ „Тракийски Сборникъ", кн. VI 1935 г. Стр. 174—192. Изследването на тамошното наречие, отъ проф. Ст. Младеновъ.

ТУРСКОТО ГОСПОДСТВО ВЪ СМОЛЯНСКО И РОДОПИТѢ.

ГААЗИ ЕРЕНОСЪ БЕЙ и начало на СОЛУНСКИЯ ИМАРЕТЪ. Завоеватель на Смолянско и Бѣломорието, както видѣхме, е Евреносъ Бей, помохамеданченъ гъркъ отъ Мала-Азия, който произхождалъ отъ провинцията Румъ и като християнинъ носилъ името Иса, т. е. Исусъ. По природа смѣлъ и решителенъ, той се издигналъ до чинъ началникъ на турската кавалерия, великъ везиръ и близъкъ съветникъ на Султанъ Мурадъ I. За заслугитѣ му и въ знакъ на отличие, султанътъ му далъ титлата „Гаази", т. е. победитель за вѣрата, а за материална награда му подарилъ въ пълна собственость всичкитѣ села, гори, пасбища, ниви и ливади, езера, плодородни дървета и мелници ведно съ жителитѣ и робитѣ имъ, принадлежащи до тогава на разни български, гръцки и др. монастири, находящи се въ завоюванитѣ области. Голѣма часть отъ тия земи били на Солунския „Св. Димитрий Мироточивий" и други светогорски и драмски монастири, а много отъ тѣхъ принадлежели на Бачковския монастиръ въ Родопитѣ. Въ гл. II отъ устава на тоя последния монастиръ, оставенъ отъ основателя му Григорий Пакуриянъ въ 1082 г., се споменаватъ следнитѣ земи, находящи се въ южнитѣ Родопи и Бѣломорието, завещани му отъ основателя:

„....Дадохъ на монастиря... предградието Волера на мѣстностьта Вандамосинополисъ, наричано Зауци, съ цѣлата му околность. Преписахъ на монастиря сжщо ханищата и кжщитѣ, които бѣхъ купилъ отъ моя човѣкъ Вартани, както и издигнатия въ честь на „Св. Георги" монастиръ въ гората Папикионъ, заедно съ всичкитѣ му лозя и ниви, градини и др. недвижими имоти, а сжщо и метоха, който се намира въ калето Мосинаполисъ.

Дадохъ метоха, който е на сжщата мѣстность Ванда, Перитеориона и се нарича предградие на Мина, заедно съ нивитѣ и др. различни имоти. Дадохъ сжщо и сградитѣ съ околностьта, които се намиратъ въ калето Перитеорионъ, което е притежавалъ зеть ми Апасий, братъ на Ахедрува — стопанина на това кале. Всичко гореспоменато подарихъ на Грузинския построенъ отъ мене монастиръ на Пресвета Богородица Петритонитеса и всичкитѣ околности, съ всичкитѣ имъ движими и недвижими имоти..."

Това сж имотитѣ, които Бачковския монастиръ притѐжавалъ

въ Гюмюрджинско. Освенъ тѣхъ, на него били завещани и други имоти въ Серско и Солунско, за което се споменава следното:

„....Покойниятъ ми братъ Апасий завещава и селото Крилонгионъ (или Пролонгионъ) въ Солунската областъ заедно съ старитѣ му калета... селища и ханища, съ всичката му околность и всичкитѣ му недвижими имоти, които е имало отъ старо време... Подарихъ и селото наречено Правикионъ, заедно съ Кесарополиса, който се намира въ Серската околия при мѣстностьта Бандо-Завалта и още езерото и селото, наречено Гелавно...“*)

Това сж пъкъ имотитѣ на Бачковския монастиръ въ Солунската область, които Гаази Евреносъ бей получилъ като даръ отъ султана. Тия земи, ведно съ имотитѣ и на други черкви и монастири въ Източна Македония и Вардарско, види се, съставлявали по-голѣмата часть отъ тъй подаренитѣ му владения, затова той избралъ за свое мѣстожителство гр. Солунъ. Чиститѣ приходи отъ тѣхъ, следъ като се приспаднела личната му издръжка и тия на потомцитѣ му следъ неговата смърть, той отстжпилъ, за поддържане на разни мохамедански богоугодни и благотворителни учреждения, като: джамии, гробници, духовни училища, болници, бедни и др., съ което се запазило напълно и по-ранишното имъ предназначение и цель, като църковни и монастирски владения. Съ това се турило началото на известния Солунски имаретъ, който като богоугодна и благотворителна организация просжществувалъ презъ цѣлото робство, дори до последно време, когато поради стеклитѣ се обстоятелства и войни му се наложили промѣни и ликвидация. Главното му управление било въ гр. Солунъ съ клонове и на други мѣста, най-уреденъ отъ които е билъ тоя въ гр. Гюмюрджина. Наследницитѣ на Гаази Евреносъ бей, числото на които до последнитѣ войни било стигнало до 180 души, отначало живѣли въ Солунъ, а въ последствие въ Цариградъ и отъ тамъ управлявали имарета като назначавали свои представители, настойници и управители за единъ по-малъкъ или по-голѣмъ периодъ отъ време.

Какъвъ е билъ редътъ на Солунския имаретъ, не ни е из-

---

*) Цитатитѣ сж по изданието на Устава въ „Екзархийски уставъ“ отъ Хр. Танчевъ, второ издание, 1932 г., томъ I, стр. 119—121.

вестно, но повече сведения за управлението и развоя имаме за Гюмюрджинския му клонъ, които сж предметъ на по-нататъшнитѣ ни редове. Споредъ преданията земитѣ му сж били нѣкога владение на Бачковския монастиръ. Споменатитѣ въ Устава на Григорий Пакуриянъ мѣстности Волера, Зауци, Мосинополисъ и др. сж въ днешното Гюмюрджина и околноститѣ. Въ града той притежавалъ една здрава църква, днешната „Имаретъ джамия", съ много постройки, служащи за живѣене, складове и канцеларии; една баня, две воденици, два хана и голѣма часть отъ землището на града и селото Кючюкьой. Периторионъ пъкъ е на северния брѣгъ на Буру-гьолъ, а североизточно отъ него е мѣстностьта Мосинополисъ съ стара крепость Месинкалеси. За „гората Папикионъ, заедно съ всичкитѣ ѝ градини, ниви и ливади" се предполага да е землището на Кирли, Златоградско, известно като свещено мѣсто и до 1912 г. собственость на Евреносъ беевитѣ наследници. Освенъ тия имоти монастирътъ, а впоследствие и имаретътъ, владѣелъ и обширното и най-хубаво отъ всички широко пасбище и гора „Имаретско", южно отъ Гюмюрджина, край морето, съ кълла и постройки, дето се отглеждали собствени добитъци и прочутитѣ на времето си „имаретски овце". Земята на това пасбище била богата и много сгодна за скотовъдство. Напоявала се отъ две рѣки, при устието на които имало и имаретски далянъ за ловене риба Ана-гьслъ, съ църквичка на морския брѣгъ „Св. Ана". Лѣтно време имаретскитѣ овце отивали на паша пакъ на своя собствена планина — „Имаретъ-дере", високо въ Родопитѣ, между върховетѣ Чилъ-тепе и Момина вода, два часа северно отъ с. Славеино, Смолянско, която планина вѣроятно като бивше владение на Бачковския монастиръ сжщо минала къмъ подаренитѣ на Евреносъ беятя имоти.

Много интересенъ и забележителенъ въ много отношения е билъ реда и устройството на тоя имаретски клонъ въ Гюмюрджинско. Рѣдко има родопчанинъ, овчарь или другъ занаятчия въ миналото, който да не е миналъ презъ прочутата Имаретска кълла и не се е ползувалъ отъ създаденитѣ блага. Около кълата имало пристройки и помѣщения, служащи за жилища, плѣвни, обори, хамбари, готварници и пр., а край тѣхъ и две воденици. Пред-

назначението на всички тѣхъ било всецѣло за добротворство и благотворителность. Още отъ основаването му тамъ билъ заведенъ редъ, споредъ който какъвъ да е страненъ и беденъ и отъ каквато народность и религия да е, може да намѣри подслонъ и храна за день, два, месецъ и даже за цѣла зима. Първото условие на наемателитѣ, а такива за овцетѣ, мандритѣ и кълата били винаги българи родопчани отъ Смолянско, а за говедата, воденицитѣ и др. земледѣлски работи —„канковци", българи отъ Гюмюрджинско, било, да се пази и поддържа най-ревниво това богоугодно предназначение на къшлата. Кехаята и одажията му били длъжни да иматъ всѣки день готово ядене за случайни гости, на които се давало безплатно, въ което и време да пристигнатъ. Всичко това ставало за смѣтка на имаретя и нуждното количество брашно се вземало отъ имаретскитѣ воденици. Това правили овчаритѣ зимно време, а лѣте, когато овцетѣ били на балкана — земледѣлцитѣ и говедаритѣ. Въ една стая пъкъ, по стара отъ незапомнени времена традиция, на специално мѣсто трѣбвало да се пали и гори постоянно една свещь (мумъ). Всѣки день въ опредѣленъ часъ одажията се измивалъ, па чинно и благоговѣйно запалвалъ свещьта, която до другия день догаряла и по сжщия начинъ се подновявала. Такива свещи доставяло самото имаретско управление. Нищо нечисто и непозволено не бивало да се донася и внася въ отдѣленията на къшлата. Ако нѣкой по невнимание или незнание направи това, нѣщо го „скесвало", т. е. по нѣкакъгъ тайнственъ начинъ пострадвалъ. Собственостьта на всички имаретски вещи и имущества били неприкосновенни. Ако нѣкой отсѣче дърво отъ имаретската гора, или открадне овца отъ стадата, невидима сила го „чарптисвала" и той трѣбвало да върне взетото. Съ най-голѣма почить и уважение се ползували имаретскитѣ овце. Отъ тѣхъ не могло да се скрие или изгуби. Стари овчари и кехаи увѣряватъ, че ако се изгуби нейде изъ балкана или пасбището овца, нѣкаква невидима сила я пази и пренася зиме въ къшлата или лѣте при мандрата. Даже разбойници не смѣели да крадатъ отъ имаретскитѣ овци. Всичко това суевѣрнитѣ овчари обяснявали съ силата на християнскитѣ светии, чиито земи били тия, преди идването на турцитѣ. Мнозина даже увѣ-

рявали, че на имаретска земя не могатъ да живѣятъ други люде, освенъ българи християни. Ако по нѣкой случай се условн турчинъ или друговѣрецъ, той скоро почвалъ да линѣе и умиралъ.

Но най-интересното и забележително за насъ отъ всичко това е било имаретското знаме, сѫщия днешенъ български трикольоръ, което отъ незапомнени времена, винаги и всѣкѫде придружавало имаретскитѣ овце. Това знаме, което дали има нѣщо общо съ сегашното ни народно знаме, не се знае, се съшивало отъ три плата: бѣлъ, зеленъ и червенъ около специална върлина съ желѣзни краища и се развѣвало зимно време предъ къшлата, а лѣте предъ мандрата въ Имаретъ-дере. Въ време на пѫтуване то се забивало тамъ, дето се установи одаята и кехайския багажъ, а за знаменосци се избирали едри и снажни овчари. Това знаме било знакъ и символъ на неприкосновеность и пълна автономия на имаретското стадо. Подъ него се свъртали за отбрана всички овчари, овце и кучета, когато ги грозѣла нѣкаква напасть. Предъ неговия видъ благоговѣели и най-жестокитѣ разбойници. А поради туй, че винаги било на открито и изложено на дъждове и слънце, цвѣтоветѣ му скоро избѣлявали, затова се смѣняло и подновявало всѣка пролѣть и есень. Пролѣте го шиели българки отъ Кушланли, Гюмюрджинско, а есень — кехайки-смоленки отъ Соколовци, Петково или др. села въ Родопитѣ.

Споменахме, че кехаи-наематели на имаретската къшла били винаги българи отъ Смоленско. По-известни отъ тѣхъ сѫ: Пею кехая отъ Петково — обикарвалъ имаретскитѣ овци отъ края на XVIII в. до първитѣ четиридесеть години на миналия; Сивко Чакъръ, отъ с. Соколовци и синъ му Петъръ, още около четиридесеть години, Кисима отъ Чокманово и Герджика отъ Райково, а най-сетниятъ имаретски кехая билъ Колю кехая Сароолу отъ Соколовци, въ чието време настоятелството на клонътъ турило край на стопанството и продало на търгъ имаретскитѣ овце (1898 г.). Следъ туй презъ време на войнитѣ до 1920 г. имаретската къшла се давала подъ наемъ на външни стопани и кехаи, а пашата се продавала ежегодно за използуване отъ частни стада. Понастоящемъ на имаретскитѣ имоти въ Гръцка Тракия сѫ настанени гръцки бежанци и има заселено село, а тия въ България сѫ държавни.

ЮРУЦИ И ТѢХНИТѢ ЛѢТНИ ПОСЕЛИЩА ВЪ РОДОПИТѢ. Едновременно съ турцитѣ на Балканския полуостровъ дошли и едни скитници овчари отъ тюркски произходъ, известни ни подъ името юруци или коняри. По своето устройство и битъ тѣ много приличали на днешнитѣ каракачани или власи. Щомъ минали въ Европа, тѣ се настанили по низинитѣ и приполията около Еносъ, Гюмюрджина, Ксантийското и Сѣрското полета, а впоследствие завзели и височинитѣ по протяжение на цѣлитѣ Родопи, Пиринъ и Македония. Тия планини се оказали много сгодни за занятието имъ и удобни за лѣтуване на многобройнитѣ имъ стада. Всѣка година, следъ Георгьовдень, когато се раззелени гората, тѣ напущали полето и ведно съ жени, деца и всичкия си движимъ имотъ идвали по високитѣ пояси на планината. Тукъ изъ разнитѣ припеци, поляни и скрити отъ вѣтрове падини тѣ правели груби дървени колиби, покрити съ елови кори и дѣлани трѣски и прекарвали до късна есень, когато се почвало ново преселение, обратно къмъ полето. Наблизо до колибитѣ имъ били и мандритѣ. Въ обществено-задружния животъ юруцитѣ се дѣлѣли на оджаци, родове и семейства, а вождоветѣ имъ се наричали аги или бейове. Тамъ, дето е била колибата на родовиятъ вождъ, се правела и дървена джамия, обикновенъ навесъ за молитва и родовитѣ гробища. Всѣки оджакъ и родъ въ завзетото пасбище-районъ се управлявалъ самостойно и независимо отъ другитѣ. Срѣднородопието отъ течението на Вжча до селото Сойчукъ, наричано тогава Вълчево, било владение на единъ юрушки оджакъ. Споменъ отъ тѣзи лѣтни поселища сж оцелѣлитѣ въ много мѣста гробища съ побити по мохамедански обичай надгробни камъни. Най-сжществена промѣна юруцитѣ нанесли въ географскитѣ названия. На всички почти мѣста, кждето обитавали тѣ, старитѣ славянски имена сж замѣнени съ турски. Така, напр.: Чилъ-тепе, Саръ-бурунъ, Калъчъ-бурунъ, Сечемека, Караманджа, Карлъкъ, Кузу-ятакъ, Муса ята, Гьозъ-тепе, Кара-балканъ, Юрукаланъ, Кайнадина, Олу-еле, Елидже, Козлуджа, Пашмаклж, Дерекьой, Чепеларе, Карлуково и др. сж все юрушки названия.

ГР. СМОЛЕНЪ ЛѢТНО ЮРУШКО ПОСЕЛИЩЕ. Още въ първитѣ години следъ завладяването на Смоленско отъ турцитѣ, при

новопомохамеданченитѣ българи отъ селището на „Могилата“ край гр. Смоленъ, които си направили кжщи въ сегашната горна махала на града, придошли и се присъединили и нѣколко рода юруци. Съ тѣхното идване селището добило чисто мохамедански видъ. Стадата имъ пасли изъ височинитѣ Кузу-ятакъ, Арнаутското и Караманджа, а тѣ живѣли въ града. Какъвъ е билъ живота на тия първи жители на гр. Смоленъ, какъ се отнасяли взаимно — българи-мохамедани и юруци, и въобще имало ли е нѣкакви общи инициативи и проявления, не се знае. Знае се само, че за джамия било избрано високото и огледно мѣсто на долната часть на селището, дето направили дървена такава подпрена съ „сохи“ между стъблата на нѣколко стари дървета. Наоколо било „соватъ“ и тревисти поляни. Жилищнитѣ постройки били пръснати и отдалечени една отъ друга, съ широки градини наоколо, за да не си прѣчатъ стопанитѣ въ своята работа. Селското сборище било на равнина предъ джамията, гдето всѣки петъкъ — джумая-гюню, се събирали околнитѣ мохамедани на кланяне и обща молитва.

Името си града Пашмаклж или Пашмакли получилъ отъ юруцитѣ. На пръвъ погледъ, изглежда то да е съставено отъ две думи: Паша и махле, т. е. селище, дето е живѣлъ нѣкой първенецъ, паша. Данни, обаче, за потвърждение на това нѣма. Французкиятъ лѣкарь-пжтешественикъ Полъ Люкасъ, който е миналъ презъ тукъ презъ 1706 г., нарича селището Pacha makli*). Това е най-старото за сега писменно известие за града. Други тълкуватъ името Пашмаклж отъ думитѣ паша и помакъ, т. е помохамеданченъ българинъ, трети—отъ башмакъ, специални върви за юрушки обуща, четвърти—отъ басамакъ, т. е. стжпаловидната повръхность на града и т. н. Най-правдоподобното обяснение, обаче, на името Пашмаклж дава известниятъ нашъ туркологъ-ориенталистъ г. В. Шановъ. Той обяснява, че думата Пашмаклж произлиза отъ башмаклъкъ, турска дума, която значи султанска издръжка, цивилна листа, сума опредѣлена за лични разноски на султана и семейството му и отъ тамъ иде Башмаклж или Пашмаклж, т. е населено мѣсто, жителитѣ на кое-

*) Сп. Родопа, год. VIII, бр. 8, отъ 1.X. 1929 г., стр. 2.

то сж плащали данъци, отиващи изключително за султанската каса*). Това обяснение е най-правдоподобно и приемливо по следнитѣ съображения. Тоя край заедно съ Златоградско и Момчилградско презъ първитѣ вѣкове на робството сж били наистина султански земи. Последнитѣ две околии дори до последно време се наричаха Султанъ-Ери. Смоленската околия, обаче, до вододѣла Роженъ, Карлъкъ и Новакъ, както ще видимъ по-нататъкъ, въ началото на 16 в. е била подарена отъ султанъ Селимъ I въ пълна собственость и разпореждание на придворния лѣкарь Ахж-Челеби, поради което е добила името си Ахж-Челебийска. До тогава, обаче, най-вѣрното е, че приходитѣ и данъцитѣ отъ нея сжщо отивали за султанския дворъ — башмаклжкъ и отъ това новото тогава и първо по време българо-мохамеданско селище се нарекло Башмаклж или Пашмаклж.

ДРУГИ ЮРУШКИ ПОСЕЛИЩА. Малко юрушко поселище имало въ подножието на Карлъкъ между склона Кукуцкото и Кременския балканъ. Тамъ и сега се сочи една мѣстность и развалини „Юруцката воденица". Нѣколко юрушки колиби е имало и на мѣстностьта „Чернока", северно отъ Смоленъ, впоследствие изкупени отъ прадѣдитѣ на сегашната Поповска махала. Юрушко селище е имало и на мѣстностьта „Дервишица", югозападно отъ Смоленъ, следи отъ което сж множеството тамъ мохамадански стари гробища. Гробища отъ юрушко време се намиратъ и по полянитѣ надъ с. Черешово. Старитѣ Агушовски конаци сж на бивше юрушко селище. Една отъ мандритѣ имъ била на северния склонъ при голѣмото дърво, а друга — срещу, на турянскитѣ ливади. Юруцитѣ се съобщавали по между си съ „изрюкване" отъ едната барчина на другата. Юрушки колиби и поселища е имало и източно отъ „Комътъ", следи отъ които сж намиращитѣ се тамъ гробища. Такива селища е имало и на мѣстата, дето сж сега селата Стойкитѣ, Широка-лжка, Чепеларе, Соколовци и др. А найголѣмото юрушко селище въ тоя край е било на мѣстностьта

---

*) в. Красногоръ—Смолянъ, год. VI, бр. 20, отъ 17. X. 1937 г., стр. 3. Преходътъ на началната буква, споредъ сжщия авторъ, се лесно обяснява —въ турския езикъ имало много случаи, когато буквата Б се замѣня съ П и обратно.

Ахматица, Сойчукско (тогава Вълчевско) землище. Тамъ били главнитѣ имъ колиби, родовата джамия и гробища, а мандритѣ и стадата имъ се простирали до планинитѣ Бахтерица и Иниглово. Тия юруци впоследствие, следъ едни голѣми зимни студове се премѣстили и заселили въ с. Сойчукъ, отъ кѫдето наследницитѣ имъ владели тия планини дори до последно време. Следи отъ нѣкогашното имъ селище тамъ сѫ гробищата — „Юруцкото гробе" съ множество надгробни и разхвърлени камъни по тревистата поляна на вододѣлното било между Момина-вода и Имаретъ-дере.

КРАЙ НА ЮРУШКИТѢ ЛѢТУВАНИЯ. Юруцитѣ лѣтували въ Родопитѣ близо 350 години (1380—1725 г.). Условията, при които използували пашата отъ тия планини, били: да плащатъ ежегодно на държавата известенъ данъкъ въ натура, нареченъ мукадда, а въ време на война и известно число добитъци, вълна, сирене и др. животински произведения. Впоследствие пъкъ, когато приходитѣ отъ тия земи били посветени и наемитѣ отъ тѣхъ вмѣсто за държавата почнали да отиватъ за съответнитѣ вакъфи, положението на юруцитѣ се измѣнило и тѣ отъ обикновени наематели, съгласно шарията, свещениятъ мохамедански законъ, придобили и правото да се разпореждатъ съ тия земи като съ собственость, т. е. съ право да ги продаватъ и на други стопани, стига тия последнитѣ да плащатъ редовно опредѣления имъ наемъ. Главното стрѐмление, обаче, на юруцитѣ не е било да разпродаватъ земитѣ пасбища, а да размножаватъ стадата си, да развиватъ стопанствата, да сѫ вѣрни на султана и държавата и да живѣятъ въ миръ и съгласие съ околнитѣ българи-християни. Тъй е протекълъ живота имъ безъ особенни сътресения и промѣни до началото на 18 вѣкъ. Тогава се случило съ тѣхъ голѣмо нещастие, което предизвикало коренни промѣни, както въ живота, така и въ стопанствата имъ. Настаналъ моръ по добитъка и състоянието имъ пропаднало изведнажъ. Мнозина отъ юруцитѣ баттисали, т. е. фалирали, а на други овцетѣ намалѣли до незначителность. Затова спрѣли да идватъ въ Родопитѣ (1725 г.) и намирайки се въ материална немощь, почнали да продаватъ своитѣ планини пасбища. Тогава мѣстнитѣ българи родопци, оцелѣли отъ помохамеданчването, или пъкъ вече помохамеданчени,

почнали да ги купуватъ и въ продължение на 50 – 100 год. изкупили почти всички бивши юрушки владения. Свидетелства за това сж тапиитѣ и др. владетелски документи на много родопски села. Юруцитѣ пъкъ се установили въ Ениджeнското и Гюмюрджинско полета, кждето зимнитѣ имъ къшли се превърнали на постоянни селища, а юрушкитѣ родове — въ аговски и бейски семейства. Тъй се е свършило прочутото юрушко лѣтуване въ Родопитѣ. Отъ тѣхъ сж останали само нѣколко родове, отъ които сж селата: Карабулакъ, Гьовренъ, Грохотно и Чиликли, Девинска околия.

Доколкото се знае пъкъ отъ предание, запазени следи и писменни документи, сждбата на изселенитѣ родопски юруци е следната: Пашмаклийскитѣ, т. е. смоленскитѣ юруци отишли въ Ениджe и се свъртѣли около чифлика „Пашмаклж“, югоизточно отъ тоя градъ. Други се преселили въ с. Шапши, Гюмюрджинско и наследницитѣ имъ до скоро владѣли планината „Шапшиица“, северно отъ гр. Смоленъ, сега изкупена отъ смоленски и райковски българи. Планината пъкъ „Кукуцкото“, западно отъ Смоленъ, е на сжщитѣ юруци, заселени въ с. Кукуцко, Ксантийско, дето сжщо има зимна кжшла и пасбище „Кукуцкото“. А обитаващитѣ около Карлъкъ и Кушларъ юруци отишли въ Сѣрското поле, а нѣкои и въ града Солунъ, дето имали и свой кварталъ Карлъкъ махалеси. Други юруци, главно отъ Чепеларската кутловина, се установили въ Гюмюрджинскитѣ села: Чепелли, Калфакьой, Окманлж, Боклукьой, Чуфаджиларъ и др., по имената на които и до днесъ се наричатъ нѣкогашнитѣ имъ лѣтни владения: Чепеларе, Калфеница, Боклуджа, Окманица, Чуфаджийца, Караманица и др. въ Чепеларско землище.

ЗНАЧЕНИЕ НА ЮРУЦИТѢ ЗА РОДОПСКИТѢ БЪЛГАРИ. По отношение на родопскитѣ българи юруцитѣ иматъ много голѣмо значение. Макаръ че по вѣра били мохамедани, но тѣ не отивали до крайность и фанатизъмъ. Напротивъ, били кротки, мирни, вѣротърпими, честни и гостолюбиви. Когато по време на помохамеданчванията родопскитѣ българи бѣгали и се скитали по гори и пещери за да запазятъ своята вѣра и езикъ, юруцитѣ не само че не ги преследвали и издавали, а напротивъ, отнасяли се

съчувствено къмъ тѣхъ, давали имъ закрила и подслонъ, вземали ги за работници и овчари, като ги оставяли свободно да си изповѣдватъ своята християнска религия. Позволявали имъ да си правятъ и жилища край тѣхнитѣ, а зимно време, когато отивали въ Бѣломорие, оставяли ги да имъ пазятъ колибитѣ, мандритѣ и покѫщнината. Постепенно около жилищата взели да се виждатъ и обработени градини, ниви, ливади, за което юруцитѣ не имъ претендирали, понеже тѣ ги гостили к о ч е н ь, зеле, лукъ и др. зеленчуци. Предания за такива едни добросъседски отношения се срещатъ доста изъ Родопитѣ. Отъ това се вижда, че въ тия трудни и критически времена юруцитѣ се явили като добри покровители на мѣстнитѣ християни и тѣмъ се дължи най-много за опазването отъ окончателно помохамеданчване и унищожение на родопскитѣ българи. Споменъ отъ това сѫ хубавитѣ родопски села: Стойкитѣ, Широка-лѫка, Чепеларе, Върбово, Солища, Соколовци, Смоленъ (Чернока), Пещера, Чокманово, Славеино и др. — всички издигнати върху основитѣ на лѣтни юрушки поселища, основателитѣ и първитѣ заселници на които сѫ бивши юрушки овчари, ратаи и работници. Вѣченъ споменъ отъ юруцитѣ сѫ и широкитѣ планини и вѣковни гори въ землищата на тия села, изкупени постепенно отъ юрушкитѣ наследници по разни времена и случаи.

ВѪТРЕШНА УРЕДБА И ОБЩЕСТВЕНИ СЪБИТИЯ ОТЪ 1330 ДО 1650 ГОДИНА.

ОТКЪСНАТИ ОТЪ ОКОЛНИЯ СВѢТЪ. Родопитѣ били завладени отъ турцитѣ кръгло двадесеть години преди падането на Търново. Следъ това, значението имъ като граница или погранична область, каквито били до тогава, се съвършенно измѣнило и отъ тукъ нататъкъ тѣ заживѣли единъ животъ съвършенно самостоятеленъ и откъснатъ отъ България и околния християнски свѣтъ. Събитията, които ставали тогава въ далечното Търново и усилията на последниятъ български царь Иванъ Шишманъ да пази независимостьта на България и да поддържа привидно съюзъ съ турцитѣ, за която цель той далъ на султанъ Мурада за жена сестра си Тамара, сѫ намѣрили отражение въ следната източно-

родопска народна пѣсень:

Царь Мурать ми е книга проводилъ:
—Ой Мару, Мару, бѣла българку,
Ку са потурчишъ, ще ти харижемъ
Пу Бѣлу-море ѣкине кале,
Ѣкине кале, кале съ касаби;
Пу Синю-море чостине села,
Чостине села, села българцки.

Мара се чудомъ, чудомъ зачуди,
Оти си нѣма когу да пита,
Та си имѣше едничку братче,
Едничку братче, братче Алекши,
И то са лаха фафъ Влашка земя,
Фафъ Влашка земя, у Влашкекъ бея.

Мара му тугафъ книга проводи:
—Ой братче, братче, братче Алекши,
Царь ми е Мурать книга напратилъ,
Ак'са потурча, ще ми хариза
Пу Бѣло-море ѣкине кале,
Ѣкине кале, кале съ касаби;
Пу Синю-море чостине села,
Чостине села, села българцки.

Братъ хи Алекши книга напрати:
—Ой Мару, Мару, сестру българку,
Ищи му, сестру, аку ти даде,
Фъ Едрине поле сирацкенъ имотъ,
И фъ срѣде Стамболъ башъ безистенанъ.

Мара му тугафъ книга напрати:
—Аку ми дадешъ, що си ти ищамъ,
Тугафъ ще Мара да са потурчи.

Царянъ хи Мурать, книга напрати:
—Ой Мару, Мару, бѣла българку,
Кой та приучи, тува да ищишъ?
Сирацка стока ни са харизва,
Чи време иде да си я ищатъ*).

КЪМЪ НОВЪ СТОПАНСКИ ЖИВОТЪ. Следъ стихване на войнитѣ и потушване частичнитѣ бунтове на юначни родопски българи, които кръстосвали изъ горитѣ, за да пакостятъ на своитѣ

*) Пѣсеньта е записана въ 1894 г. отъ К. Александровъ, въ гр. Златоградъ (Д.-дере) и обнародвана отъ покойния Ст. Н. Шишковъ въ списанието му „Славиеви гори", кн. 3, май 1894 г. Стр. 51.

заробители и помохамеданчени сънародници, очертали се нови възможности за поминъченъ и стопански животъ. Забравили се и миналитѣ династични и междудържавни борби, отъ които най-много страдало това население, и съ течение на времето настѫпили едни сравнително спокойни години и мирни времена, презъ които поробенитѣ християни могли да се отдадатъ на единъ наистина миренъ животъ и полезенъ трудъ. Народностно се измѣнили само Източнитѣ Родопи; тамъ старото население било избито или пропѫдено за да се настанятъ колонисти турци. Смоленската область, обаче, въ народностно отношение не се измѣнила никакъ. Въ това време тя не била тъй гъсто населена както днесъ. Селата били по-на рѣдко и жителитѣ по-малочислени. Голѣма часть отъ планината тогава била обрасла съ буйни гори, между които се зеленѣели и богати пасбища. Това особено благоприятствувало за развитието на дребното скотовъдство, което отъ тукъ нататъкъ станало главното занятие и дало насока къмъ новъ стопански животъ на тогавашнитѣ жители. По сѫщитѣ тия причини тукъ се настанили и юруцитѣ, подъ чиято власть и покровителство, както видѣхме, фактически минали мѣстнитѣ християни.

РАЗПРЕДѢЛЯНЕ НА ЗЕМИТѢ. Споредъ тогавашното право, право на силата и ножа, турцитѣ веднага следъ превземането на нѣкоя область прогласявали, че тѣмъ принадлежи земята и покореното население. Тъй станало и съ Родопитѣ. Земитѣ и недвижимитѣ имоти се разпредѣлили както следва:

Първо: Султански земи (хасъ), най-добритѣ и най-плодородни, приходитѣ отъ които отивали изключително за султанската каса. Едни отъ тѣхъ служили за пасбище на султанскитѣ коне и добитъци — това е бившата область Султанъ-Ери, сегашната Златоградска и Момчилградска околии, а други — само като приходоносни или ловни обекти. Такива области били Смоленско и Доспатъ. Отъ тия земи султанитѣ могли да подаряватъ или отстѫпватъ на свои сродници или любимци чиновници, какъвто е случая съ Смоленската область, която, както ще видимъ по-нататъкъ, е била подарена въ началото на 16 в. на придворния лѣкарь Ахж-Челеби.

Второ: Друга категория земи имало, наречени държавни.

всѣкакви войни и стълкновения, които постоянно безпокоили и тревожили въ миналото родопчани, действували твърде благоприятно и допринасяли много за бързото повдигане на общото материално благосъстояние въ Смоленско. Времето отъ 1390 до 1510 година или общо 120 години, били едни години на истинско добруване, напредъкъ и благополучие за родопското население.

СМОЛЕНСКАТА ЕПИСКОПИЯ. Въ духовно отношение българитѣ сжщо не били много тормозени. Ако не се смѣтатъ нѣкои частични помохамеданчвания, които имали чисто личенъ характеръ, тѣ може да се каже запазили и своята религиозна цѣлость. Нѣма подробни сведения, но споредъ предания и легенди, въ с. Смилянъ християнско население е имало чакъ до края на 17 в., до когато се предполага да е просжществувала и известната Смоленска епископия. Дали, обаче, тая Епископия наистина сжществувала, и ако е сжществувала, била ли е въ нѣкакви връзки съ Охридската, Търновската или друга нѣкоя призната отъ турцитѣ българска архиепископия, въпросътъ стои откритъ. Но най-вѣроятното е, че тя като малка планинска епископия още въ началото на робството е минала къмъ Цариградската патриаршия, която се смѣтала за върховно началство на всички плавославни християни въ турската държава. При това положение, обаче, все пакъ имаме всичкитѣ основания да твърдимъ, че населението отъ тукъ никога не е престанало да поддържа връзки и да живѣе съ общиятъ пулсъ на българската народна църква и родното ѝ духовенство. Факта, че Смоленския край е пострадалъ най-много после при общото помохамеданчване и че турцитѣ особено залегнали да го мохамеданизиратъ, иде да потвърди това наше твърдение и да подчертае силниятъ български духъ и будно народностно чувство на това население. Споредъ преданията, известнитѣ днесъ мохамедански селища: Смилянъ, Палась, Енуздере, Маданъ, Топуклу, Влахово, Старо-село, Вълчево (Сойчукъ), Долащъръ, Дрѣново, Журково, Богутево и др. тогава всички били християнски. Това се вижда и отъ нѣкои стари поменници на Бачковския и др. монастири, дето се срещали и отъ тия нѣкои села дарители и поклонници, чието прихождане изведнажъ пресекнало съ помохамеданчването на края*).

*) Иречекъ. Пжтувания изъ България. Стр. 407.

ЦАРУВАНЕТО НА СЕЛИМЪ I И ПЪРВО ПОМОХАМЕДАНЧВАНЕ. Тоя периодъ, обаче, на миренъ животъ и полезенъ трудъ не продължилъ много. Неговиятъ край настжпилъ въ началото на 16 в., когато на престола се качилъ султанъ Селимъ I Явусъ (Свирепи — 1512—1520), нареченъ тъй поради неговата жестокость. Той билъ единъ отъ най-лютитѣ и безмилостни султани, когото фанатизъма тикалъ да върши най-голѣми жестокости и безчеловѣчия. Презъ неговото царуване е станала победата надъ перситѣ и завоеването на Сирия и Египетъ, което нѣщо той отдавалъ на божията закрила за правовѣрието му и затова у него се породила мисъльта да изрази благодарность къмъ Аллаха като обърне всички християни въ мохамеданство. Затуй издалъ заповѣдь: да се отнѣматъ църквитѣ, да се изтрѣбятъ книгитѣ и всички българи да приематъ мохамеданската вѣра. Отказалитѣ пъкъ да се предадатъ на мжчение и смърть. Скоро следъ туй нарочни яничери и фанатизирани ходжи плъзнали по българската земя да разсипватъ и рушатъ всичко каквото имъ попадне. Това силно стрѣснало християнитѣ и предизвикало смъртенъ страхъ у тѣхъ. За пръвъ пжть въ робството планинскитѣ долини, гори и пещери се напълнили съ бѣжанци, а яничеритѣ вилнѣели изъ селата като разрушавали всички каменни църкви и монастири и извършили тукъ-тамъ частични помохамеданчвания. Тая султанска мѣрка, обаче, не продължила много и заповѣдьта не могла да се изпълни до край, понеже тъкмо въ това време Селимъ I готвейки се за нова война ненадейно умрѣлъ и съ това изтезанията надъ балканскитѣ християни се преустановили. До тогава, обаче, били вече разрушени много каменни църкви и параклиси, та населението, когато се прибрало следъ туй отъ планинитѣ, почнало да извършва религиознитѣ си служби и трѣби на тѣхнитѣ развалини, като при оброчища.

АХЖ ЧЕЛЕБИ. Съ царуването на Селимъ I е свързанъ и единъ много важенъ въ обществено и правно отношение актъ за Смоленъ и околията. До 1519 г. тия земи, както споменахме и на друго мѣсто, били въ категорията султански. По тая причина и първото българо-мохамеданско селище тогава се е нарекло Пашмаклж, т. е. султански приходъ. Следъ тая дата, обаче, приходитѣ

отъ тѣхъ били вакъфирани, т. е. посветени. Това посвещение е извършилъ не самия султанъ, а единъ придворенъ любимецъ родомъ отъ Мала-Азия, по професия лѣкарь (хекиминъ-джерахъ), който се наричалъ Ахж-Челеби. Тоя Ахж-Челеби се прославилъ като много способенъ лѣкарь, поради което билъ назначенъ за началникъ на всички лѣкари въ Цариградъ, а сжщевременно билъ и дворцовъ лѣкарь непрекжснато и на тримата султани: Баязидъ II (1481—1512), Селимъ I (1512—1520) и Сюлейманъ II Великолепни (1520—1566). Славата му като такъвъ била много голѣма и се смѣтало, че отъ него по-способенъ докторъ нѣма. Когато, обаче, умрѣлъ последниятъ султанъ Сюлейманъ II, тая му слава намалѣла и по тоя случай му е било съчинено следното четиристишие:

Дердѐ дерманъ
Оллуръ саннурдинъ Ахжй;
Юлюрса (Сюлейманъ)
Хекимъ имишсънъ сенъ дахьй?!

Преводъ:

На всѣка болѣсть цѣръ намира,
Се смѣташе тозъ Ахж;
Но щомъ умрѣ (Сюлейманъ),
Докторството му кжде отиде?!

Следъ това той се отказалъ отъ професията си и вѣроятно наскоро умрѣлъ.

ПОСВЕТЯВАНЕ ПРИХОДИТѢ ОТЪ СМОЛЕНСКАТА ОКОЛИЯ. Съ историята на Смоленския край, обаче, той е свързанъ не отъ Сюлеймана II, а отъ Селима I. Нѣколко години преди смъртьта си, тоя последния султанъ се разболѣлъ и старателно билъ лѣкуванъ отъ Ахж-Челеби, докато напълно оздравѣлъ. По тая причина и въ знакъ на благодарность султанътъ го удостоилъ съ редъ почести и уважения. Най-първо направилъ го Челеби — Високоблагороденъ и личенъ приятель, каквато титла рѣдко се давала, а следъ това му подарилъ като „арпалъкъ"*), т. е. наследствена земя, балканската часть отъ околията Енидже-Карасу, днешнатата Смоленска околия, къмъ която тогава се числѣла тя. Това било материалното му възнаграждение, съ прихо-

*) Букв. — Зобнина

дитѣ отъ което той напълно можелъ да разполага. Това височайше дарение е било записано въ султанскитѣ архиви и е издаденъ специаленъ ферманъ за признаване собственостьта на Ахж-Челеби. Отъ това е останало и името на околията — Ахж-челебийска. Границитѣ, обаче, не били точно опредѣлени. Затова нарочна комисия отъ сждебни лица и мѣстни люде обходили и опредѣлили границитѣ й. Въ тѣхъ влизали: цѣлата сегашна Смоленска околия, часть отъ Златоградската, а така сжщо и цѣлото Муставчовско корито на югъ до самия гр. Ксанти, който тогава не сжществувалъ. Тоя ферманъ, споредъ както е достигналъ до насъ въ свободенъ преводъ, има следното съдържание:

(Заверка следъ смъртьта на Ахж-Челеби)
„Този преписъ е точенъ съ оригинала, който се намира и се пази въ великия царски диванъ въ голѣмото книгохранилище (девтерхане).
Потвърждавамъ го азъ Ахмедъ Сали-Мехмедовъ синъ, който съмъ Румелийски сждебенъ управникъ (халифе) и настойникъ (мютевелли) на Вакжфа оставенъ отъ покойния Ахж-Челеби. (печатъ)
Моли божията милость АХМЕДЪ.

Това е височайши царски ферманъ отъ великия диванъ, отъ дето излизатъ всички добрини и всѣко добро управление, съ божие изволение да бжде приетъ на всѣкжде. Решението му е това: предавамъ го въ ржцетѣ на този, измежду всички най-отличенъ и съ най-много дарования и способности човѣкъ, който е заслужилъ моето височайше дарение (атъйѣ). Той е измежду докторитѣ най-голѣмъ и главенъ тѣхенъ разпоредникъ (раисъ етъбба), той е многопочитаемиятъ човѣкъ Ахж.

Неговото голѣмство и благородство да пребжде винаги!

Азъ благоволихъ отъ моята велика империя да му призная за собственость причисленитѣ къмъ околията Ениджже-Карасу части Козлуджански и Есивирански*) пасбища споредъ знацитѣ и синуритѣ, както се знаятъ отъ старо време, до сега. Той поиска да се обозначатъ и възстановятъ синуритѣ и азъ бѣхъ издалъ и изпратилъ моята висока царска заповѣдъ до моитѣ високодостойни и справедливи сждии въ Гюмюрджина и Ениджже-Карасу да обиколятъ, изследватъ и установятъ какъ се е стопанисвала тая мѣст-

*) т. е. Исьоренски.

ность отъ старо време до сега и при какви синури, които и да се посочатъ. Съгласно тая моя заповѣдь тѣ сж отишли на самото мѣсто, събрали много мѣстни свидетели, проверили и изследвали отъ най-вѣрни хора посоченитѣ синури и граници и следъ това сж му издали сждебно владало (худжетъ). Възъ основа на тази сждийска провѣрка, утвърдени и признати граници, които и посочвамъ, сж тѣзи:

Геми-хисаръ, отъ тамъ Гебе-олукъ, Хасарджикъ, Гьокъкая, Ески-маденликъ, подъ Айваджикъ нататъкъ къмъ Деркаймендере, до Черешовото дърво, отъ тамъ Огланъ-дере, Канлж-бютъ-дере, Декилмишъ-кая, Чилъ-тепе, Сармашикъ, Инджиръ-кая, Сарж-яръ, Агълджа, Доканджи, Елени, Конажига, отъ тамъ презъ прохода Сарж-кжзъ за усойката Иричаталъ, после превала Сарукаръ, Малка Арда, презъ седловината Юкюсъ, Келеплеръ-тепе, отъ тамъ надолу до Чаталъ-дере, Ески-Кюприе, а отъ тамъ нагоре до Чалъ-Динеѣ, следъ това височината Ени-ханъ, Тузчи-чалъ, Оженъ, Караманджа, сетне Индже-Вели-бунаръ, Карлъкъ и отъ тамъ надолу Малъкъ-Новакъ, Пирена, Кърира, Ири-чанъ, Сарж-гохъ-олу и пакъ Геми-хисаръ. До тамъ свършва последниятъ синуръ*).

Това следъ като е станало, сжщиятъ човѣкъ (Ахж) е подалъ просба (истида) да му го признaя въ тѣзи граници и азъ благоволявамъ, приемамъ това му искане и го потвърдявамъ съ тозиферманъ и давамъ височайша заповѣдь: Никой отъ моитѣ деца, внуци и придворни на великото ми султанство, моитѣ близки везири, малки и голѣми чиновници и служащи по никой начинъ и по никаква причина нѣматъ право да не му признаятъ собственостьта на горепоменатитѣ пасбища, както сж описани въ означенитѣ граници и по никой начинъ да не му препятствуватъ и да му го не измѣнятъ. Които и да сж, ако ще и най-малко да му

---

*) Изброенитѣ названия на мѣстности, доколкото ги съпоставихме съ сегашнитѣ, се установи следното: Геми-хисаръ е старото име на Ченгене-исаръ; Гьокъ-кая е мѣстность надъ с. Исьоренъ; Айваджикъ е въ височинитѣ надъ с. Коюнкьой, Ксантийско; Дерменъ-дере—надъ с. Сениково, Огланъ-дере—срещу с. Шахинъ; Канлж-бютъ-дере—подъ с. Шахинъ; Чилъ-тепе е въ височинитѣ край Маказа; Елени е върхътъ „Св. Костадинъ (и Елена)"; Сарж-кжзъ е село сжществуващо и сега; Ески-кюприе—навѣрно „Стояновъ мостъ"; Ени-ханъ е Ениханъ-тепе; Тузчи-чалъ е мѣстностьта „Тузлата" при Чилъ-тепе, Славеиновско; Оженъ е навѣрно Роженъ; Караманджа, Карлъкъ, Новака и Пирена сж сжщитѣ и днесъ, а Сарж-гоьхъ-олу е мѣстностьта „Кашенъ" въ Олу-еле.

противодействуватъ, ще бждатъ голѣми престжпници и като такива ще се наказватъ.

Тъй да знаете, тъй да действувате.

Честь и слава на моя ферманъ дайте, напълно да го вѣрвате и да го признавате.

Тая височайша царска заповѣдь издавамъ въ 925 г. (1519 г. по сегашното лѣточисление) въ славната ми столица Едирне.

Подписъ на края, както и въ началото на фермана липсва. Изпуснатъ е вѣроятно при преписването, но, споредъ датата на издаването му се вижда, че е отъ царуването на султанъ Селима I. Столицата на султанитѣ тогава е била Цариградъ, но и Одринъ като стара столица не билъ изгубилъ още своето значение. Тамъ била лѣтната резиденция и се пазели старитѣ дворци, дето султанитѣ често идвали и издавали нареждания, какъвто е случая съ горния ферманъ. Оригиналътъ му, както се вижда отъ сждебната завѣрка, се е пазилъ въ главното султанско книгохранилище. Преписъ, обаче, отъ него е билъ даденъ на новия собственикъ на Смоленско, Ахж-Челеби, който, до колкото се знае, не се е възползувалъ никакъ отъ околията за себе си, нито е идвалъ да я види кжде е и каква е — види се билъ достатъчно състоятеленъ, но веднага следъ получаването ѝ я посветилъ, т. е. отстжпилъ всецѣло приходитѣ отъ нея за беднитѣ мюслюмани въ „двата свещени града Мекка и Медина“. По тоя случай е станала сждебната завѣрка на фермана и е предаденъ на първия настойникъ на вакжфа, който ималъ мѣстожителството си въ с. Мустафчово. Тамъ въ нарочна ракла въ източната стена на джамията се пазелъ преписа, обвитъ въ специална копринена материя дълги години, дори до последно време*). Тъй билъ основанъ вакжфа „Ахж-Челеби“, име останало и за околията, по който случай се устано-

---

*) Дали сжщия се пази и днесъ, не ни е известно, понеже отъ войнитѣ насамъ съобщенията съ Мустафчово сж прекжснати. Последенъ го е челъ х. Исенъ Агушевъ отъ с. Могилица (Тозъ-бурунъ), бившъ главенъ Пашмаклийски мюфтия, който е миналъ презъ тамъ преди Балканската война и си е снелъ едно копие отъ него. Това копие пъкъ наредъ съ други домашни писма и документи е останало въ наследство у неговия синъ Афузъ Арифъ Агушевъ, отъ когото имаме настоящия преводъ.

вило: въ всички документи издавани следъ тая дата за покупко-продажби на имоти отъ неговия районъ, да се вписва, че тѣ сж отъ „приходоноснитѣ земи на двата свети града". Тая форма бѣ запазена чакъ до 1912 година.

Споредъ една стара турска енциклопедия, въ района на посветенитѣ отъ Ахж-Челеби мѣста влизали землищата на 23 села, безъ обаче, да се изброяватъ имената имъ. Тѣзи сж всичкитѣ стари села по течението на Горна Арда, Черна, Шахинската рѣка и Мустафчовското дере, които не е трудно да се изброятъ. Тѣ сж: Смоленъ, Райково, Виево, Старо-село, Вълчево, Стояново, Маданъ, Подвисъ, Паласъ, Енуздере, Смилянъ, Тозбурунъ, Арда, Буково, Сивино, Исьоренъ, Козлуджа, Мустафчово, Шахинъ, Вълканово, Саржкъзъ и др. На едно отъ тѣхъ впоследствие били издадени отдѣлни владетелски документи (ходутнамета) за границитѣ и землищата имъ, отъ които до сега е оцѣлѣло само едно — това на с. Могилци, наречено отъ турцитѣ Тозъ-бурунъ и сега наново преименувано Могилица. Годината на издаването му е 975, т. е. 1569 г. по сегашното лѣточисление.

СЪБИРАНЕ ДЕЦА ЗА ЯНИЧЕРИ. При Селимовиятъ приемникъ Сюлейманъ II (1520—1566) положението на българитѣ не се подобрило. Страхътъ отъ помохамеданчване миналъ, но сега се изпрѣчила друга беда — събиране деца християнчета за попълване яничерския корпусъ. Турция тогава била въ постоянни войни и стълкновения, особено съ европейскитѣ си съседи, та нуждата отъ яничери била много голѣма. Това е тъй наречения „десетъкъ въ деца" или „данъкъ въ души" установенъ отъ по-ранширтѣ султани, но сега особено засиленъ. Вземали се деца не само отъ 6 до 7 години, но и отъ 7 до 15. Това се повтаряло почти всѣка година. Кждето стжпели въ български градове или села тия които събирали децата, наставало такова смущение, като че нахлували най-опасни врагове. Който се противилъ, чакали го тежки мжки и най-често смърть. Споредъ нѣкои предания тогава сж събирани деца за яничери и отъ Смоленския край. Нѣкои отъ тѣхъ, както ще видимъ по-нататъкъ, впоследствие били връщани тукъ за помохамеданчване края, други достигнали до високи чинове и почести (Синанъ и Исуфъ паша), а единъ се

повърналъ наново въ християнството, поради което билъ убитъ, а домашнитѣ изтезавани и пропждени*).

НАДЕЖДАТА ЗА „ДѢДО ИВАНА“. Тия тревожни времена около царуването на Сюлеймана II накарали да пропищи мало и голѣмо, и очитѣ на мнозина християни почнали да се обрѫщатъ къмъ съседнитѣ християнски държави за спасение. Тъкмо въ това време се случили нѣкои събития, които силно раздвижили духоветѣ и озарили народа съ надежди за по-добри бѫднини. Презъ 1547 г. въ Русия се възцарилъ Иванъ IV Грозний, който следъ победата си надъ татаритѣ се отнесълъ до Цариградския патриархъ да признае титлата му „царь“. Патриархътъ (Иоасафъ) му я призналъ и наредилъ да се пѣе въ църквитѣ въ тогавашна Турция наредъ съ другитѣ славословия, многолѣтствия и за „православния царь Иванъ“. Това нѣщо подбудило българитѣ да се надѣватъ, че има нѣйде православенъ царь, че ще дойде време Турция да бѫде сломена и че тая надежда ще осѫществи тоя далеченъ царь „Дѣдо Иванъ“. Това възбуждение се изразило по-късно въ едно истинско възстание въ североизточна България — Търново 1595 г. Възстанието не свършило съ благоприятни за българитѣ сетнини, но надеждата за „Дѣдо Ивана“, „царътъ на Московската земя“ „Бѣлия царь“ и пр. останала, и дълго време крепила духътъ на българитѣ.

СЕЛИМЪ II И ВТОРО ПОМОХАМЕДАНЧВАНЕ. Това възбуждение на раята дразнило Сюлеймановиятъ приемникъ Селимъ II, който отначало търпѣлъ, и посрѣдствомъ великия си везиръ Мехмедъ Соколовичъ толериралъ християнитѣ. Когато, обаче, попадналъ подъ влиянието на гръцкия тогава въ Цариградъ патриархъ Митрофанъ III, който му правилъ клеветнически доноси за християнитѣ въ България, че били буйни, непокорни, диви и главно, готвели възстание срещу държавата, той силно намразилъ българитѣ и издалъ страшната заповѣдь да се свърши веднажъ за винаги съ тѣхъ, като се разсипятъ всичкитѣ имъ останали църкви, монастири и параклиси, а населението да се изколи или

---

*) Вижъ легендата „Милянъ и Милица“ отъ Каменъ Браловъ въ „Родопски легенди“ — София, 1931 г., стр. 9.

преобърне въ мохамеданство. За тази си мѣрка той нарекълъ себе си разрушитель на християнската вѣра. Подбудата на патриарха да извърши това предателско дѣло била тая, че българитѣ отъ Охридската, Печката и Търновската архиепископии, тогава още самостоятелни, не му плащали нищо като на върховенъ глава, и усилията му да ги завладѣе и държи въ покорство, не се увѣнчали съ успѣхъ. Затова по решение на патриаршеския синодъ, той решилъ да ги унищожи. Специални команди отъ въоржжени татари и фанатизирани яничери се насочили къмъ българскитѣ земи да вилнѣятъ, палятъ и унищожаватъ всичко каквото имъ попадне. Неописуемъ страхъ обхваналъ пакъ населението. Всичко живо се разбѣгало изъ планинскитѣ гори и пещери. Въ кжсо време били разсипани всички останали отъ Селима I каменни църкви, монастири и параклиси, а въ нѣкои области цѣли села били насилствено помохамеданчени. Тая жестока султанска мѣрка, обаче, не продължила много и заповѣдьта му не могла да се изпълни. Причина станали тогавашния великъ везиръ Пири паша и стамболскиятъ мюфтия Джамали, които се случили умни и умѣрени люде, та убедили султана да отмѣни заповѣдьта си и спре опустошенията*) До тогава, обаче, били помохамеданчени вече доста български села и всичкитѣ хубави каменни черкви били разрушени или преобърнати въ джамии. Следъ туй християнскитѣ трѣби се извършвали върху тѣхнитѣ развалини и само следъ дълго време българитѣ добили право да си ги възобновяватъ, но обзателно — дървени Не бивало да сж много високи и представителни за да не привличатъ вниманието на яничери, бабаити и бомбашире, ами да сж схлупени и скромни „като плѣвни". Тѣзи печални събития отъ царуването на Селима II сж намѣрили изразъ въ следния ржкописъ, прибавенъ към единъ преписъ отъ Паисиевата история, откритъ отъ проф. Ламански, а именно:

> ....Патриархъ нѣкто цариградский, аду наследникъ, диаволо другъ, вторий Йуда, новий Ария ошолъ при царя Селима на поклонение и сказалъ ему: „Царю многолѣтний! есть твои поданници, болгарский родъ, сурови человѣци, въ

---

*) Вижъ Ст. Н. Шишковъ — Българомохамеданитѣ, стр. 38, който пъкъ е черпилъ сведенията си отъ капиталния трудъ на Хаммеръ—История на Османского царство, т. I, стр. 804.